

Van brood op de plank tot Japanse tuin

**Over wonen, werken en recreëren in het
landelijk gebied**

**Hanneke Schmeink
Petra Welboren
Erna van der Wiel
Susi Witteveen**

**Stichting Recreatie, Kennis en Innovatiecentrum, Den Haag
Expertisecentrum LNV, Ede, mei 2001**

© 2001 Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Expertisecentrum LNV, Postbus 482, 6710 BL EDE of de Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum, Raamweg 19, 2596 HL DEN HAAG.

Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij stelt zich niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij het gebruik van gegevens uit deze publicatie.

Oplage 300 exemplaren

Samenstelling Hanneke Schmeink , Petra Welboren, Erna van der Wiel en Susi Witteveen

Druk Ministerie van LNV, IFA/Bedrijfsuitgeverij

Voorwoord

Leefbaarheid van het landelijke gebied is voor LNV een nieuw thema. Op verzoek van de directies GRR, Noord en Oost werkt het Expertisecentrum LNV in samenwerking met Stichting Recreatie aan een project getiteld 'Leven en werken in het landelijk gebied'.

Het Ministerie van LNV is het coördinerend ministerie van het landelijk gebied. Een coördinerende rol houdt ook in dat je ervoor zorgt dat de betrokken actoren (overheden en belangenorganisaties) vanuit hun verantwoordelijkheid, kennis en betrokkenheid aangeven welke functies en beelden zij hebben van het landelijk gebied. In samenspraak met deze actoren moet LNV komen tot beantwoording van de volgende vragen:

- Welke ontwikkelingen spelen in het landelijk gebied?
- Wat wil LNV met het landelijk gebied?
- Hoe doen we dat?
- Welke actoren zijn hierbij betrokken en welke rol spelen zij?

Voordat LNV in staat is tot beantwoording van bovengenoemde vragen zal een kennisverbreding binnen LNV moeten plaatsvinden. Voor een evenwichtig, integraal en samenhangend beleid zal LNV kennis moeten hebben van zowel fysiek-ruimtelijke als sociaal-culturele aspecten van het landelijk gebied.

Voor u ligt een rapport dat kennisverbreding beoogt op sociaal-cultureel terrein. Externe deskundigen, bestuurders en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties in het landelijk gebied geven hun mening en ideeën over de leefbaarheid van het landelijk gebied.

Wij wensen u veel leesplezier.

R.P. van Brouwershaven
Directeur Expertisecentrum LNV

J.E.J Klüppel
Directeur Stichting Recreatie

Leeswijzer

Voor u ligt het rapport waarin 20 interviews over leefbaarheid in het landelijk gebied zijn verwerkt. De interviews zijn gehouden met externe deskundigen, bestuurders en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties in het landelijk gebied¹. Dit is gebeurd in de vorm van een informatieve quick scan en streeft geen wetenschappelijke aanpak en status na². De inhoud van dit rapport is gebaseerd op de meningen en ideeën van de groep geïnterviewden en niet van alle actoren in het landelijk gebied. Het is belangrijk dit bij het kennismaken van de resultaten in gedachte te houden.

In het rapport zijn veel citaten van geïnterviewden verwerkt; deze zijn steeds cursief gedrukt. De citaten zijn bedoeld als illustratie bij de uitkomsten van de interviews.

Ten behoeve van de interviews is een aantal thema's onderscheiden die 'onder' leefbaarheid hangen:

- het nieuwe wonen en werken in het landelijk gebied;
- landbouw met het gezicht naar de samenleving;
- culturele identiteit en maatschappelijke waardering voor het landschap;
- sociale cohesie: ofwel het warme bad van de dorpscultuur;
- de groene deltametropool vanuit sociaal-culturele invalshoek;
- mobiliteit in het landelijk gebied.

In elk interview kwamen één of twee thema's aan de orde. De geïnterviewde kon voor zo'n thema aangeven wat voor ontwikkelingen zich afspelen in het landelijk gebied, waar kansen en bedreigingen liggen en welke rol LNV kan vervullen. Bij elk van de hierboven genoemde thema's zijn twee of drie personen geïnterviewd die specifiek kennis hebben over dat thema. In het rapport is aan elk van de thema's een hoofdstuk geweid.

Deze verslaglegging is een van de bouwstenen voor het beleidsadvies over de rol die het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) kan vervullen in het landelijk gebied.

Opbouw van het rapport

In de **Inleiding** kunt u meer lezen over de aanleiding en motivatie voor het uitvoeren van de interviews, de beleidsmatige context bij het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, en tenslotte over de opzet van de interviews. In het hoofdstuk **Het begrip leefbaarheid** staat verwoord wat de geïnterviewden verstaan onder 'leefbaarheid', en welke thema's daarbij horen. Ook komen de actoren die daarbij een rol spelen aan bod. U kunt deze beide hoofdstukken lezen als inleidend op de inhoud.

In de acht daarop volgende hoofdstukken worden de thema's die bij het begrip leefbaarheid horen een voor een nader uitgediept.

In **Thema: het nieuwe wonen** staan de ontwikkelingen geschetst die de geïnterviewden zien waar het wonen in het landelijk gebied aangaat. Wie zijn de nieuwe bewoners, en waarom gaan ze er wonen? En hoe verhouden ze zich tot de oude bewoners?

In het hoofdstuk **Thema: het nieuwe werken** staat het werken in het landelijk gebied centraal. Wat zijn de veranderingen, welke nieuwe economische activiteiten doen zich voor? En hoe belangrijk is werk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied nu eigenlijk?

Thema: landbouw met het gezicht naar de samenleving beschrijft hoe de geïnterviewden de ontwikkelingen in de agrarische sector bezien. Dit hoofdstuk gaat over de veranderde positie en rol van de agrariër in de sociale structuur, over de ontmoeting tussen 'boer en burger'.

In het hoofdstuk **Thema: culturele identiteit en landschap** is verwoord wat de geïnterviewden verstaan onder culturele identiteit en welke relatie dit heeft met leefbaarheid. En welke betekenis heeft landschap hierin?

¹ Een namenlijst van geïnterviewden is opgenomen als bijlage 1.

² De interviews zijn afgenomen aan de hand van een vooraf gestuurde brief en een vragenlijst (zie bijlage 2A en B) door leden van de projectgroep en medewerkers van Alterra.

In **Thema: sociale cohesie** gaat het over de betrokkenheid van bewoners bij hun streek of dorp. Is de sociale cohesie nu hetzelfde als vroeger, welke ontwikkelingen zien de geïnterviewden? Welke rol spelen woningen en voorzieningen hierin? Ook doelgroepen als ouderen en vrijwilligers komen aan bod.

Thema: de groene deltametropool beschrijft de relatie tussen stad en platteland. Welke betekenis en meerwaarde hebben ze voor elkaar, volgens de geïnterviewden voor beiden?

In **Thema: mobiliteit** gaat het over reizen, en over het openbaar vervoer in het landelijk gebied.

Het **Thema: recreatie** is op nadrukkelijk verzoek van de geïnterviewden een apart hoofdstuk geworden. Recreatie zien de geïnterviewden als een sector die vele kansen biedt. Welke bijdrage kan recreatie leveren aan de leefbaarheid? En wat zijn daarbij knelpunten?

Na de themahoofdstukken volgen nog twee 'brede' hoofdstukken.

In **De inrichting van Nederland** zijn de ontwikkelingen, kansen en knelpunten verwoord die de geïnterviewden zien waar het de inrichting van ons land betreft. De planologische regels, het gebiedsgericht beleid en de regie daarvan staan daarbij centraal.

In het hoofdstuk **LNV en het landelijk gebied** geven de geïnterviewden aan welke rol LNV in het landelijk gebied zou kunnen of moeten spelen. Communicatie speelt daarbij een sleutelrol.

Ten slotte staan in **Aanbevelingen** de aanbevelingen voor het Ministerie van LNV.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	11
2	Het begrip leefbaarheid	13
2.1	Definitie	13
2.2	Thema's	14
2.3	Actoren	14
2.4	Samenvatting	15
2.5	Conclusies	16
3	Thema: het nieuwe wonen	17
3.1	Woonomgeving en woonklimaat	17
3.2	Nieuwe bewoners en een aantrekkelijk landschap	17
3.3	Oude en nieuwe bewoners: drie vormen van samenhang	18
3.4	Spanning tussen oude en nieuwe bewoners	19
3.5	Samenhang tussen bewoners en ondernemers	19
3.6	Samenvatting	20
3.7	Conclusies	20
4	Thema: het nieuwe werken	21
4.1	Veranderende structuren in het landelijk gebied	21
4.2	Nieuwe economische activiteiten	21
4.3	Samenvatting	22
4.4	Conclusies	23
5	Thema: landbouw met het gezicht naar de samenleving	24
5.1	De landbouw staat voor ingrijpende keuzes	24
5.2	Veranderende rol agrariër in de sociale structuur	24
5.3	Landbouw in gesprek	25
5.4	Samenvatting	26
5.5	Conclusies	26

6	Thema: culturele identiteit en landschap	27
6.1	Inrichting van een gebied en behoud van culturele identiteit	27
6.2	Rol van landbouw en vrijwilligers in het landschapsbeheer	27
6.3	Samenvatting	28
6.4	Conclusies	28
7	Thema: sociale cohesie	29
7.1	Sociale cohesie nu is anders dan vroeger.	29
7.2	Woonkwaliteit en sociale cohesie	29
7.3	Het belang van voorzieningen	30
7.4	Bijzondere doelgroepen	31
7.5	Ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk	31
7.6	Samenvatting	32
7.7	Conclusies	33
8	Thema: de Groene Deltametropool	34
8.1	Meerwaarde van verschillen	34
8.2	Een groen vestigingsklimaat	35
8.3	Samenvatting	35
8.4	Conclusies	35
9	Thema: mobiliteit	36
9.1	Samenvatting	36
9.2	Conclusie	37
10	Thema: recreatie	38
10.1	Kansen voor recreatie	38
10.2	Knelpunten	38
10.3	Recreatie en landschap	39
10.4	Recreatie in en om de stad	39
10.5	Wat wil de recreant	39
10.6	Samenvatting	40
10.7	Conclusies	40

11	De inrichting van Nederland	41
11.1	Planologische regelgeving	41
11.2	Gebiedsgericht beleid	41
11.3	Regie bij gebiedsgericht beleid	42
11.4	Samenvatting	42
11.5	Conclusies	43
12	LNV en het landelijk gebied	44
12.1	Coördinerende rol voor LNV	44
12.2	LNV als stimulator van het gebiedsgericht proces	44
12.3	Communicatie: het sleutelwoord?	45
12.4	Reconstructie	45
12.5	Samenvatting	46
12.6	Conclusies	46
13	Aanbevelingen	48
13.1	Aanbeveling 1: Functieverbreding vertalen in beleid	48
13.2	Aanbeveling 2: Verbreding van kennis en netwerk is noodzakelijk	48
13.3	Aanbeveling 3: Coördinerende rol van LNV	49
Bijlage 1	Lijst van geïnterviewden	50
Bijlage 2a	Brief aan geïnterviewden	51
Bijlage 2b	Vragenlijst interviews	57

1 Inleiding

Binnen het ministerie van LNV is de laatste jaren sprake van een omslag. Zo staat op dit moment het voldoen aan maatschappelijke behoeften steeds meer centraal. Alle trends en veranderingen in onze omgeving laten zich duidelijk vertalen in maatschappelijke behoeften. Het centraal stellen van de behoeften daarvan betekent tegelijk het centraal stellen van de behoeften van burger, consument en samenleving. Deze benadering willen we vormgeven bij het realiseren van onze missie: 'voedsel en groen van internationale klasse'. Bij groen gaat het om veel meer dan natuur alleen; het gaat ook om woon- en leefkwaliteit, recreatie, landbouwgebied, voorraden ruimte, rust en water. Zo is een kerntaak van LNV het ontwikkelen en beschermen van een leefbaar en kwalitatief hoogwaardig platteland. Hierbij vragen de vele functies van het platteland om een zo direct mogelijke, samenhangende beleidsafweging (Impuls voor vernieuwing). Er ligt een uitdaging voor het Ministerie van LNV om als coördinerend Ministerie voor het landelijk gebied in haar plattelandsbeleid dit samenhangend beleid vorm te geven.

De laatste jaren wordt aan het landelijk gebied meer functies toegekend:

- productiefunctie voor niet alleen de landbouw, ook andere vormen van bedrijvigheid zien voordelen in vestiging op het platteland;
- gebruiksruimte voor wonen, werken en recreëren;
- voorraadfunctie voor biodiversiteit, rust, ruimte, strategische watervoorraden, landschap, cultuurhistorie, duisternis.

Deze drie functies hebben allen een gelijkwaardig maatschappelijk belang. Ten opzichte van het verleden betekent dit een verschuiving in de beleidsmatige aandacht waarbij meer aandacht is voor de functie van wonen, werken en recreëren. Doelgroepen van het LNV-beleid zijn de ondernemers (waaronder agrariërs), bewoners en bezoekers van het landelijk gebied. Deze verschuiving sluit aan bij de ontwikkeling zoals geschetst in de nota 'Kracht en Kwaliteit'. 'In de afgelopen decennia is het landelijk gebied ofwel het platteland, sterk van karakter veranderd. Begin jaren zeventig was het platteland vooral in gebruik als productieruimte voor de agrarische sector. Hoewel nog steeds ruim 60% van het landelijk gebied een agrarische bestemming heeft, ligt de nadruk steeds sterker op de kwaliteit van het landelijk gebied als geheel met aandacht voor het beheer van natuur, water en landschap.

Ook in sociaal en cultureel opzicht verandert het platteland sterk. Het platteland is inmiddels de woon- en werkplek van 6 miljoen burgers en bijna 16 miljoen Nederlanders zoeken er regelmatig rust, ruimte en stilte op. Grote delen van het platteland liggen in de directe omgeving van steden. In deze gebieden neemt de wederzijdse afhankelijkheid tussen stad en land alleen maar toe. Voor een vitale stad mogen natuur en recreatie niet ver weg liggen. En voor een vitaal platteland zijn stedelijke voorzieningen vaak onmisbaar. Trends als toenemende individualisering, vergroting automobilititeit, stedelingen die op het platteland gaan wonen, plattelandsbewoners die in de steden werken hebben grote gevolgen voor sociale netwerken op het platteland en het aanwezige voorzieningenniveau'.

In het regeerakkoord van 1998 is het belang van het onderwerp nadrukkelijk aangegeven:

'Op het platteland in Nederland wonen zes miljoen mensen. Voor de volgende eeuw en voor volgende generaties blijft een leefbaar platteland van groot belang: economische concurrentiekracht, sociale cohesie, ecologische duurzaamheid en culturele identiteit worden hiertoe bevorderd.'

In het verleden lagen de successen van LNV vooral in de aanpak van sectorale vraagstukken. Daarbij speelden dezelfde hierboven genoemde doelen. Het landbouw- en visserijbeleid richt zich op economische concurrentiekracht en ecologische duurzaamheid. Het beleid voor Natuur, Bos en Landschap legt nadruk op ecologische duurzaamheid en culturele identiteit. Bij de huidige aanpak van de LNV-beleidssterreinen worden meestal sociaal-culturele aspecten niet in beeld gebracht, terwijl deze een steeds belangrijkere rol gaan spelen. De Bestuursraad stelt dat de uitdaging voor ons Ministerie is om de kwaliteit van het landelijk gebied in beeld te krijgen, zowel de fysiekruimtelijke als de sociaal-culturele component. De drie nieuwe nota's 'Impuls voor vernieuwing', 'Voedsel en Groen' en 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' bieden kapstokken voor verbreding naar sociaal-culturele aspecten. In de nota 'Impuls voor vernieuwing' staat hierover: 'Is van hen (de regiodirecties) een bijzondere inbreng te verlangen op het terrein van culturele en sociaal-culturele aspecten van het platteland. Wij vragen de regionale

beleidsdirecteuren in samenspraak met Haagse beleidsdirecties antwoorden op vragen als deze te geven.'

Deze uitnodiging is opgepakt door Directie Noord en Directie Groene Ruimte en Recreatie en is aanleiding voor de opdracht aan het Expertisecentrum LNV en Stichting Recreatie voor het project 'Leven en werken in het landelijk gebied'. Het project omvat een traject voor communicatie- en agendabouw en verschillende onderzoekstrajecten rond het onderwerp leven en werken in het landelijk gebied.

Medio 2000 is een interviewronde onder medewerkers van LNV gehouden. De resultaten zijn vastgelegd in een intern rapport wat gebruikt wordt voor discussie rond dit thema binnen de organisatie.

Uit de interviewronde bleek dat er behoefte is aan meer kennis over aspecten van leefbaarheid zodat LNV zich kan oriënteren op de rol die zij in het landelijk gebied wil vervullen. Bijvoorbeeld het nieuwe wonen en werken in het landelijk gebied, sociale cohesie en kwaliteit van het landschap vanuit fysiekruimtelijke en sociaal-culturele invalshoek. Aansluitend op de interviewronde onder LNV'ers is daarom gestart met een interviewronde met externe deskundigen, bestuurders en maatschappelijke organisaties in het landelijk gebied. De verslaglegging van deze interviewronde ligt nu voor u en is een van de bouwstenen voor het beleidsadvies over de rol die LNV kan vervullen in het landelijk gebied.

2 Het begrip leefbaarheid

Om met anderen van gedachten te kunnen wisselen over leefbaarheid is het noodzakelijk om tot een werkdefinitie te komen voor leefbaarheid. Leefbaarheid is immers een containerbegrip waarin ruimtelijke, sociale en economische componenten onderling verweven zijn. De werkdefinitie die aan de geïnterviewden is voorgelegd richt zich op de kwaliteit van het landelijk gebied zoals deze beleefd wordt door bewoners en bezoekers. De eerste vragen in het interview richten zich op deze definitie, de thema's die onder leefbaarheid vallen, en de actoren die erbij betrokken zijn. Kunnen de geïnterviewden zich vinden in de voorgestelde definitie en thema's? Welke actoren zijn van belang voor de leefbaarheid, en welke rol speelt de eigen organisatie bij de leefbaarheid in het landelijk gebied?

2.1 Definitie

'Leefbaarheid is de mate waarin het goed toeven is in een gebied. Daarbij kun je denken aan: werk, woning, woonomgeving, onderwijs, voorzieningen en de bereikbaarheid daarvan. Voorts: veiligheid, sociale netwerken en de invloed die mensen kunnen uitoefenen op hun eigen omgeving.'

De hierboven genoemde definitie van leefbaarheid vinden de meeste geïnterviewden goed bruikbaar. Sommigen geven een aanvulling; het gaat dan om een concrete aanscherping. 'Toegankelijkheid is meer dan bereikbaarheid', 'goed toeven is afhankelijk van de persoonlijke omstandigheden en levensfase' en 'leefbaarheid is voor de nieuwe bewoners van een gebied anders dan voor de oorspronkelijke bewoners'. Een aantal keren wordt nadrukkelijk 'brood op de plank' genoemd als voorwaarde voor leefbaarheid. Anderen geven hun reactie vanuit het perspectief van welbevinden. 'Leefbaarheid is meer dan in leven blijven', 'leven is meer dan wonen' en 'het gaat om quality of life' worden dan bijvoorbeeld genoemd. Tenslotte zijn er ook aanvullingen die betrekking hebben op de definitie als instrument. 'Een definitie moet meetbaar zijn (en dat is hier niet het geval)', 'er wordt veel over leefbaarheid gepraat, maar te weinig met elkaar'.

'Leefbaarheid is als een rivier. Je hebt structuur: de bedding. En je hebt inhoud: het water. Beiden zijn nodig voor een rivier'. In de definitie worden steeds structuurzaken genoemd. Maar dat wat in die structuur nodig is ontbreekt: de discussie over en de bemoeienis van mensen met structuurzaken.

Over wat nodig is om te komen tot een leefbaar landelijk gebied denken de geïnterviewden verschillend. Het ene uiterste is de mening dat leefbaarheid vanzelf ontstaat, daar hoeft je niets aan te doen. Aan de andere kant wordt juist genoemd dat voor een toename van de leefbaarheid je trekkers nodig hebt die het proces in gang kunnen zetten en gaande weten te houden. Daarbij moet je oog hebben voor de verschillende posities, en een lange adem.

Velen geven aan dat voor het 'goed toeven' de woonomgeving belangrijker is dan werkgelegenheid. Het maakt veel uit hoe het landschap waarin men woont eruit ziet, hoe bewoners met elkaar samenleven: de landschappelijke en sociaal culturele waarden. Voor dat goede toeven maakt minder het uit of er ter plekke ook werk is. Cruciaal zijn boven alles momenten van ontmoeting.

'In Overijssel zijn kleine groepjes boeren en niet-boeren met elkaar in gesprek gegaan. Het gesprek ging over 'wat weten we van elkaar en wat zijn gemeenschappelijke belangen'. Deze gesprekken hebben op veertig boerenbedrijven plaatsvonden. Een van de vervolgvragen was het gesprek in de supermarkt.'

2.2 Thema's

De geïnterviewden kunnen zich vinden in thema's die onder de eerder genoemde definitie van leefbaarheid benoemd zijn. Dat zijn:

- het nieuwe wonen en werken in het landelijk gebied;
- landbouw met het gezicht naar de samenleving;
- culturele identiteit en maatschappelijke waardering voor het landschap;
- sociale cohesie: ofwel het warme bad van de dorpscultuur;
- de groene deltametropool vanuit sociaal-culturele invalshoek;
- mobiliteit in het landelijk gebied.

Recreatie wordt echter door velen als thema gemist. Ook vragen een aantal geïnterviewden bijzondere aandacht voor de rol van omgeving en landschap bij leefbaarheid. Zij vinden dat de inrichting van een gebied allesbepalend is voor de leefbaarheid. Armoede, voorzieningen en de betaalbaarheid van sociale infrastructuur noemt men ook als belangrijke onderwerpen bij 'leefbaarheid'. In algemene zin merkt men op dat de thema's met elkaar samenhangen en elkaar beïnvloeden.

'Er zit veel samenhang tussen de thema's. Bijvoorbeeld sociale cohesie wordt door de mensen bepaald maar het nieuwe wonen bepaalt ook de sociale cohesie. Nieuwe bewoners hebben vervolgens ook weer invloed op de culturele identiteit.'

2.3 Actoren

Er blijken vele spelers in het veld van leefbaarheid: bewoners, eigenaren, gemeenten, sociaal culturele organisaties, landbouworganisaties, woningbouwverenigingen, ondernemers, dorpsraden, recreanten.... Het belang dat de geïnterviewden aan elk van deze spelers toekennen verschilt. Ook de manier waarop de actoren tegen de leefbaarheid van hun gebied aankijken verschilt. Het is afhankelijk van ieders positie, rol en belang.

'Soms denk ik ook waar zijn we nou mee bezig. Dan wordt vervoer voor recreanten in het buitengebied tot in de puntjes geregeld. Terwijl die maar een paar maanden per jaar er zijn. Maar het openbaar vervoer in het gebied is helemaal niets.'

'De thema's die genoemd zijn, zijn sterk gekleurd door degenen die u gesproken heeft. Er mist een grote groep. Uw beschrijving is ingegeven vanuit de bewoner, maar de bezoeker is niet meegenomen. Er moet expliciet aandacht worden geschonken aan recreatie.'

Ook de geïnterviewden hebben hier een verschillende mening over. Zo vindt de ene geïnterviewde dat je het voor de leefbaarheid van een gebied vooral moet hebben van de mensen die er wonen en werken, en niet van passanten. Iemand anders geeft juist het tegenovergestelde aan: kijk bij leefbaarheid niet alleen naar de bewoners, maar ook naar de bezoekers. Opvallend is dat bijna alle geïnterviewden 'dorpsbelang'-organisaties als een van de belangrijkste actoren voor leefbaarheid beschouwen. Daarentegen noemt niemand van de geïnterviewden agrariërs als een van de belangrijkste actoren voor leefbaarheid. Men geeft aan dat agrariërs in het verleden wel de spil van het dorps- en buurtleven waren en daardoor sterk vertegenwoordigd waren in lokale besturen.

'Vroeger speelde de agrariër een belangrijke rol in de leefbaarheid van de gemeenschap. (...) Er komen steeds minder boeren en het imago is aangetast. Bovendien worden de bedrijven steeds grootschaliger, ze zijn meer een willekeurig economisch bedrijf en hebben minder een sociale functie. Vroeger trouwde je en werd je als vrouw automatisch boerin. Nu is dat niet meer zo. Vrouwen houden vaak hun eigen baan buiten het dorp. Het is nu weer een nieuw zoeken: waar is ieders plekje.'

Bijna alle geïnterviewden vinden het noodzakelijk dat de verschillende actoren meer gaan samenwerken en beter met elkaar afstemmen. Dat kost wel moeite, tijd en geld, maar levert ook meer leefbaarheid op, waar bewoners op zitten te wachten. Vaak noemt men hierbij de verschillende overheden. Men pleit voor afstemming tussen gemeenten onderling en tussen gemeenten, provincies en het rijk.

'Dankzij de Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei hebben 17 gemeenten 1 ammoniakreductiebeleid en 1 bestemmingsprocedure'.

'Boerenorganisaties zouden meer plattelandsorganisaties moeten worden, dus opkomen voor een integrale aanpak inclusief landschap. Samen met andere organisaties, b.v. Stichting Natuur & Milieu, Natuurmonumenten, maar ook ENFB, moeten we het lokale veel beter benutten.'

Sommige geïnterviewden leggen de regie van die samenwerking en afstemming heel nadrukkelijk bij de provincie, of juist bij de gemeente.

'Het stimuleren van samenwerking op alle niveaus zie ik als een kerntaak voor de provincie. Dat kan leiden tot zeer kansrijke projecten. Boeren, Recron en de Milieufederatie zouden bijvoorbeeld samen aan streekeigen producten, biologische landbouw, e.d. kunnen werken, door de hele keten heen. Het is me in dat verband een raadsel waarom Kamers van Koophandel nog geen plaats hebben gekregen in ons consortium 'Vitaal Platteland' (... in dit consortium zitten rijk, provincie, gemeenten en waterschappen...)'.

De meeste geïnterviewden geven aan dat lokale actoren vaak heel goed weten wat goed voor het dorp of de streek is. Het is de kunst om die kennis en energie te mobiliseren. Aan de andere kant signaleren de geïnterviewden ook een knelpunt tussen lokale en regionale of landelijke actoren. Deze laatsten weten het zo vaak beter; of hebben weinig vertrouwen in de regio's.

'Als gemeenten, bewoners en eigenaren de kans krijgen om het eens te worden over een gezamenlijk beeld van kwaliteit, dan zullen ze ook bereid zijn hiervoor bijvoorbeeld zo'n sloopfonds te financieren.'

'Het bedrijfsleven op locatie is vaak vanzelf wel op een of ander manier betrokken bij het welzijn van het dorp of de wijk. Grotere organisaties zoals SBB en Natuurmonumenten weten vaak te goed wat goed is voor bewoners. Ze zouden de slag moeten maken. Nu hebben ze de arrogante houding van professionelen terwijl ze vrijwilligers beter moeten benutten en inzetten, en die inzet ook op waarde moeten weten te schatten.'

2.4 Samenvatting

- Leefbaarheid is een containerbegrip waarin ruimtelijke, sociale en economische componenten onderling verweven zijn. De definitie van leefbaarheid - 'de mate waarin het goed toeven is in een gebied' - vinden de meeste geïnterviewden goed bruikbaar.
- Een deel van de geïnterviewden vindt dat een leefbaar landelijk gebied vanzelf ontstaat, anderen zijn van mening dat je daar trekkers bij nodig hebt die het proces in gang zetten en gaande houden.
- Voor leefbaarheid zijn landschappelijke waarden en het sociaal-cultureel klimaat belangrijker dan lokale werkgelegenheid.
- Voor leefbaarheid zijn momenten van ontmoeting cruciaal.

- De geïnterviewden voegen het thema 'recreatie' toe. De geformuleerde thema's die onder leefbaarheid vallen worden daardoor:
 - Het nieuwe wonen;
 - Het nieuwe werken;
 - Landbouw met het gezicht naar de samenleving;
 - Culturele identiteit en landschap;
 - Sociale cohesie;
 - De groene deltametropool;
 - Recreatie;
 - Mobiliteit;
- De wijze waarop actoren aankijken tegen leefbaarheid in het landelijk gebied is afhankelijk van positie, rol en belangen.
- Veel actoren spelen een rol in het landelijk gebied. 'Dorpsbelang'-organisaties behoren tot de belangrijkste actoren. Agrariërs leggen opvallend weinig gewicht in de schaal.
- Voor de leefbaarheid is het van belang dat de afstemming en samenwerking tussen de verschillende overheden verbetert. Ook bij de niet-overheidsorganisaties kan dit beter.
- Lokale organisaties krijgen vaak weinig vertrouwen van regionale of landelijke organisaties bij de ontwikkeling van een gebied.

2.5 Conclusies

Leefbaarheid is een containerbegrip waarin ruimtelijke, sociale en economische componenten onderling verweven zijn. De definitie van leefbaarheid - 'de mate waarin het goed toeven is in een gebied' - vinden de meeste geïnterviewden goed bruikbaar.

Er hebben zich grote veranderingen voorgedaan in het landelijk gebied. Lokale werkgelegenheid is niet langer allesbepalend voor de leefbaarheid. Daarmee is ook de rol en positie van agrariërs sterk veranderd.

De belangrijkste actoren voor de leefbaarheid in het landelijk gebied zijn de dorpsbelangverenigingen, lokale trekkers, ondernemers, bewoners, recreanten, overheid, sociaal- culturele- en landbouworganisaties.

De inrichting van een gebied, de rol van omgeving en landschap en het sociaal klimaat blijken doorslaggevend te zijn voor de leefbaarheid. Dit geldt zowel voor bewoners (woonomgeving, mobiliteit) als voor bezoekers (recreatiemogelijkheden).

3 Thema: het nieuwe wonen

Lang was het platteland het domein van de boer. De agrarische productie was er allesbepalend. De laatste jaren wordt dat platteland ook om andere redenen steeds belangrijker. Tegenwoordig heeft het landelijk gebied ook een voorraadfunctie: voor rust, ruimte, duisternis en biodiversiteit. En een functie als publieke gebruiksruimte waarin mensen wonen, werken en recreëren. De productiefunctie is uitgebreid met vele vormen van ondernemen en allang niet meer beperkt tot alleen agrarische productie.

Wonen in een landelijke omgeving staat in Nederland volop in de belangstelling. Veel mensen willen graag wonen in een kleiner dorp of in het buitengebied, ook al komen ze er van oorsprong helemaal niet vandaan. Hoe denken de geïnterviewden over deze ontwikkelingen? Wat motiveert deze 'nieuwe' bewoners om naar dat landelijke gebied te verhuizen? Welke nieuwe verbanden ontstaan ertussen de nieuwe en de 'oude' bewoners?

3.1 Woonomgeving en woonklimaat

Vroeger woonde men daar waar men werkte. De keuze voor de plaats van wonen werd gemaakt op basis van voornamelijk economische afwegingen. Tegenwoordig spelen hele andere overwegingen een rol bij die keuze, stellen veel geïnterviewden. Mensen kiezen op basis van woonomgeving en sociaal klimaat: men wil in een bepaald (soort) landschap of dorp wonen, waar de mensen op een bepaalde manier met elkaar omgaan. Men is op zoek naar rust, ruimte en natuur, en naar sociale samenhang. De omgeving waarin men woont is daarmee verbonden geraakt met de kwaliteit van het leven. Het bieden van een gewenste woonomgeving is zo een belangrijke functie geworden van het landelijk gebied.

'Binnen Nederland vindt een homogenisering plaats naar soort huishouden. Deze homogenisering vindt plaats op basis van sociale profilering. Een gebied dat landschappelijk aantrekkelijk is, trekt meer welgestelde bewoners. De kwaliteit van de woningen zal hier van oudsher ook beter zijn. De bewoners zijn meer betrokken bij hun gebied en zullen er met animo wonen. Ze zullen meer investeren in woning en woonomgeving, zowel financieel als sociaal.'

'Degenen die ervoor kiezen om in een landelijke omgeving te wonen zoeken iets 'eigens'. Het is daarbij belangrijk dat je iets kunt doen, zoals naar buiten gaan of elkaar ergens ontmoeten, los van het feit of je het ook doet.'

3.2 Nieuwe bewoners en een aantrekkelijk landschap

Veel geïnterviewden vinden dat de komst van nieuwe bewoners kansen biedt voor een aantrekkelijk landschap. Als voorbeeld geven ze de vrijgekomen agrarische gebouwen die een nieuwe burgerbestemming krijgen. De nieuwe bewoners besteden vaak veel aandacht aan het onderhoud en de omgeving van deze gebouwen. Ze hebben een grote affiniteit met natuur- en milieuorganisaties.

'Nieuwe bewoners besteden (generaliserend gesteld) veel aandacht en geld aan het herstellen van het oude. De oude bewoners doen dat vaak niet, omdat ze het financieel niet kunnen opbrengen, omdat ze het als een onnodige luxe beschouwen of omdat ze b.v. kunststof kozijnen veel praktischer vinden. Nieuwe bewoners hebben vaak meer affiniteit met natuur en milieu. De oude bewoners weten het cultuurhistorische en landschappelijke niet altijd op waarde te schatten.'

Maar de geïnterviewden zien ook de keerzijde: de 'gammanisering'¹ van het landschap door de nieuwkomers draagt niet altijd bij aan een aantrekkelijk landschap. Enkele geïnterviewden zouden graag zien dat lokale overheden randvoorwaarden stellen aan woningen en tuininrichting in het buitengebied. De nieuwe bewoners zijn bovendien minder dan de oude bewoners bereid om verstoring van rust en ruimte, bijvoorbeeld ten behoeve van economische activiteiten, te accepteren. De geïnterviewden vinden het ook ongewenst dat recreatiewoningen steeds vaker permanent bewoond worden.

'(...) nieuwe rijken kopen een boerderij, verbouwen het oude huis, vervangen oude staldeuren door ramen, leggen een Japanse tuin aan enz. Kortom: ze bouwen niet op een manier die goed past in het omringende landschap.'

Landgoederen en nieuwe buitenplaatsen willen de geïnterviewden op verschillende manieren in het landschap inpassen. Men vindt dat nieuwe buitenplaatsen gekoppeld moeten zijn aan dorpen; landgoederen horen thuis in de Ecologische Hoofdstructuur.

'Nieuwe landgoederen kunnen uiteraard een goede ontwikkeling zijn. Maar dan denk ik niet aan een kavel met 24 woningen; die draagt niet bij aan kwaliteit. Wel zie ik mogelijkheden om op 10 ha iets te doen met agrarisch natuurbeheer, gedragen door een beetje van het nieuwe wonen en werken.'

3.3 Oude en nieuwe bewoners: drie vormen van samenhang

Uit de interviews blijkt dat ertussen nieuwe en oude bewoners nieuwe vormen van samenhang ontstaan. Hierin kan grofweg een driedeling aangebracht worden. Allereerst zijn er de nieuwe bewoners die hun nieuwe woonplek vooral zien als plaats om te wonen. Voor werk en sociale contacten blijven ze gericht op elders. Voor de oorspronkelijke bewoners spelen alle facetten van het leven zich juist meestal af in en rond het dorp: werk, vereniging, vrienden en familie. De samenhang tussen oude en nieuwe bewoners blijft dan ook beperkt.

'Oorspronkelijke bewoners willen andere dingen in hun leefgemeenschap dan nieuwkomers. De nieuwkomers wonen er wel maar hebben een belangrijk deel van hun leven elders, door werk en sociale contacten. Ze zijn overdag vaak niet in het dorp aanwezig. De oorspronkelijke bewoners hebben het dan over een onleefbaar dorp omdat er geen voorzieningen zijn en er geen leven in de brouwerij is. De nieuwe bewoners komen om te wonen, en de oorspronkelijke bewoners leven er.'

Vervolgens zijn er de nieuwe bewoners die weliswaar elders werken maar wel volop deelnemen aan het sociale leven in het dorp. Oude bewoners waarderen de andere deskundigheden die deze nieuwelingen inbrengen. De nieuwe inwoners zijn belangrijk in de sociale samenhang van het dorp, en voor het voortbestaan van vrijwilligersactiviteiten zoals cultuurhistorische werkgroepen en sport- en gezelligheidsverenigingen. Er ontstaat een nieuwe sociale samenhang tussen oude en nieuwe bewoners.

'Nieuwe mensen zorgen ook voor nieuwe verenigingen. Vooral historische verenigingen krijgen door nieuwe bewoners nieuw leven ingeblazen.'

Ten slotte zijn er nieuwe bewoners die volop in het verenigingsleven en lokale besturen participeren. De oorspronkelijke bewoners ervaren dit min of meer als een 'overname van besturen'. Er ontstaat spanning tussen oude en nieuwe bewoners.

'Bij het nieuwe wonen komen mensen van heel ver naar onze provincie toe. Er ontstaat spanning omdat de nieuwe bewoners niet meedoen of juist te nadrukkelijk hun wensen kenbaar maken en besturen overnemen.'

Voor de iets grotere dorpen en kleinere steden in het landelijk gebied betekenen de nieuwkomers vaak een impuls. Door een toenemend inwonertal neemt het draagvlak voor bepaalde voorzieningen toe, en blijven deze daardoor behouden.

¹ gammanisering: alomtegenwoordige inrichting en aankleding van huis en tuin met artikelen uit de Gamma-winkel

3.4 Spanning tussen oude en nieuwe bewoners

Veel geïnterviewden noemen het negatieve effect dat nieuwkomers hebben op de lokale huizenmarkt. Lokale jongeren en ouderen kunnen door prijsstijgingen en een beperkt aanbod geen huis meer kopen in het dorp. De huizen die op de markt komen worden immers doorgaans gekocht door mensen van buiten. Ze hebben er vaak veel geld voor over. Tegelijkertijd hebben gemeenten door vigerend rijksbeleid vaak maar beperkte mogelijkheden om extra woningen te bouwen.

Streekspecifieke ontwikkelingen vormen een goede tegenbeweging voor de globaliseringstrend, die op het platteland tot verpaupering leidt. Ze nuanceren ook het VINEXbeleid, waarin dorpen 'op slot' gaan terwijl er VINEXwijken wat al te gemakkelijk kan worden gebouwd. Ook voor mensen die hier anders nooit naar toe waren gekomen. Mensen uit de streek zelf, die hier een woning zoeken, vissen dan nogal eens achter het net.

De manier waarop oude en nieuwe bewoners tegen uitbreidingsplannen aankijken, kan ook spanningen opleveren. De bewoners die van oudsher in een dorp wonen staan in het algemeen positief tegenover dergelijke plannen. Nieuwkomers zijn er vaak tegen.

'Er is een spanningsveld: oudere bewoners zijn eerder voor dorpsuitbreiding dan nieuwe bewoners. Deels om jongeren vast te kunnen houden en voorzieningen te kunnen behouden. Oude bewoners zien uitbreiding vaak als positief voor het dorp terwijl nieuwe bewoners het als verstoring zien van de rust en de ruimte waarvoor ze gekomen zijn.'

3.5 Samenhang tussen bewoners en ondernemers

De agrarische ondernemers behoren doorgaans tot de oude bewoners van het landelijk gebied. In grote lijnen vertonen ze veel overeenkomsten met de nieuwe bewoners ervan. Beide hechten veel belang aan de landschappelijke waarden en het sociale klimaat. Bovendien houden beide groepen niet van veranderingen in hun omgeving¹. In WCL-gebieden (Waardevol CultuurLandschap) is hetzelfde landschap voor de bewoner een prima landschap om tot rust te komen terwijl het in de ogen van de agrariër een gebied met goede mogelijkheden voor agrarische productie is. De belangen van beide groepen blijken volgens een aantal geïnterviewden goed samen te kunnen gaan.

Andere geïnterviewden zien wel tegenstellingen tussen bewoners en agrariërs. Bewoners en ondernemers denken verschillend over het (gebruik van het) Nederlandse cultuurlandschap. Bewoners zien dit als natuur en waarderen het positief. Agrarische ondernemers daarentegen zien het als productiegebied en willen er ook als zodanig over kunnen beschikken. Hier ondervinden agrarische ondernemers overlast van bewoners en bezoekers die recreëren in hun productieruimte.

'De bewoners en bezoekers zoeken ruimte en rust en willen die ook kunnen beleven. Nu voelen bewoners zich opgesloten in het dorp. Door ruilverkaveling is het landschap zeer efficiënt ingericht, ten behoeve van de productiefuncties. Door bewoners en bezoekers worden nu zaken als landschap, vrijheid, flexibiliteit en ruimte geclaimd. Men wil daadwerkelijk toegang tot het landelijk gebied, zoals dat vroeger mogelijk was via de kerkpaden. Deze claim wordt gelegd door de burger. De eigenaar is buiten beeld en moet recreanten en kinderen uit woonwijken gedogen in het weiland.'

Een aantal geïnterviewden merkt op dat vooral nieuwe bewoners steeds minder tolerantie opbrengen voor de agrarische sector. Hinder veroorzaakt door bedrijfsvoering ervaren de bewoners steeds sneller als overlast. Voorbeelden daarvan zijn het 's nachts beregenen, met landbouwmachines door de bebouwde kom rijden of stank. Soms probeert men deze overlast met de wet in de hand te beperken. De agrarische ondernemers ervaren nieuwkomers om deze reden als bedreigend.

¹ F. Thissen, 'Identiteit en beelden van een WCL' (conceptartikel)

'Waar een boerderij de bestemming 'burgerwoning' krijgt wordt het opeens een 'stankgevoelig object'. Hierdoor kunnen de omliggende boeren plotseling niet meer uitbreiden. Als een agrarisch bedrijf steeds meer van zulke burens krijgt kan het al gauw geen kant meer op. Dan komt het 'op slot' te staan en dat is heel onrechtvaardig. De regelgeving dwingt me als boerin als het ware om mijn burgerboeren weg te pesten, maar dat wil ik absoluut niet. Maar nu is het zelfs zo, dat als wij er bijvoorbeeld 2 koeien bij willen, de gemeente aan onze burens een brief stuurt met de vraag of ze daarmee akkoord gaan.'

3.6 Samenvatting

- Steeds meer mensen van buitenaf kiezen ervoor in het landelijk gebied te gaan wonen, zowel in kleine dorpen als in het buitengebied.
- Bij de keuze van de woonomgeving spelen consumptieve elementen (rust, ruimte, duisternis, natuur en sociale samenhang) een grotere rol dan productieve elementen (werkgelegenheid).
- Een landschappelijk aantrekkelijk gebied trekt 'rijke' bewoners. Dit komt de kwaliteit van woningen en woonomgeving ten goede.
- Nieuwe bewoners vormen kansen voor het landelijk gebied, bijvoorbeeld bij benutting van vrijkomende agrarische gebouwen. Het is wel nodig eisen te stellen aan de vormgeving van nieuwe woningen.
- De samenhang tussen nieuwe en oude bewoners en gebruikers kent drie gradaties:
 - *Nauwelijks samenhang*: voor de nieuwe bewoners heeft het dorp enkel een woonfunctie, een groot deel van hun activiteiten speelt zich af (ver) buiten het dorp. In tegenstelling tot de oude bewoners van wie alle facetten van het leven zich afspelen in en rond het dorp.
 - *Een goede samenhang*: nieuwe bewoners zijn belangrijk voor het behoud van voorzieningen. Ze leveren impulsen voor sociale samenhang zoals inzet bij vrijwilligersactiviteiten.
 - *Een spanningsvolle samenhang*: nieuwe bewoners nemen besturen 'over' en hebben andere ideeën over de toekomst van het dorp, onder andere op het gebied van uitbreidingsplannen.
- De prijzen van de huizen stijgen door de nieuwkomers waardoor jongere autochtone bewoners geen kans meer krijgen op de huizenmarkt.
- In WCL-gebieden vallen belangen tussen agrarische ondernemers en bewoners samen. Bewoners waarderen het cultuurlandschap positief en zien het als natuur, voor agrariërs zijn deze gebieden bruikbaar als productieruimte.
- In sommige andere gebieden liggen belangen van bewoners en ondernemers verder uit elkaar. Ondernemers hebben last van het gebruik van hun terreinen door andere bewoners en bezoekers. Daarnaast is er sprake van een afnemende tolerantie vanuit de woonomgeving naar ondernemers toe. Met name nieuwe bewoners van het landelijk gebied ondervinden hinder door bepaalde vormen van bedrijfsvoering. Hierdoor ervaren ondernemers (nieuwe) bewoners als bedreigend.

3.7 Conclusies

Nederlanders zoeken rust, ruimte, natuur en sociale samenhang in het landelijk gebied. Ze beschouwen het Nederlandse cultuurlandschap als natuur en waarderen het positief. Het bieden van een gewenste woonomgeving is dan ook een heel belangrijke functie geworden van het landelijk gebied.

De bewoners en bezoekers willen de ruimte en rust die het landelijk gebied biedt kunnen benutten.

De mate en aard van samenhang tussen oude en nieuwe bewoners, en beleving die men daar bij heeft, verschilt per dorp of regio.

Agrarische ondernemers zien het landelijk gebied vooral als productiegebied en willen er ook als zodanig over kunnen beschikken. Zij ondervinden overlast van bewoners en bezoekers die recreëren in hun productieruimte. Een van de gevolgen van het huidige beleid is dat agrarische ondernemers nieuwe bewoners als een bedreiging voor hun bedrijf ervaren.

4 Thema: het nieuwe werken

De agrarische productie is niet meer de enige economische activiteit in het landelijk gebied. Veel boeren stoppen met hun bedrijf; nieuwe vormen van bedrijvigheid dienen zich aan. Niet-agrarische ondernemers vestigen zich in de vrijgekomen agrarische gebouwen. Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor de kwaliteit en de structuur van het landelijk gebied. Welke nieuwe ontwikkelingen zien de geïnterviewden? Om wat voor nieuwe bedrijvigheid gaat het? En van welke omvang? Hoe draagt deze bredere productiefunctie bij aan de kwaliteit van het landelijk gebied?

4.1 Veranderende structuren in het landelijk gebied

Een aantal geïnterviewden merkt op dat het platteland in het verleden vooral gezien werd als agrarische productieruimte. Lang was het zo dat boeren en hun bedrijven bepalend waren voor het wel en wee op het platteland. De economische bedrijvigheid hing nauw samen met de agrarische sector. In de vorm van werk op de boerderij, of als afgeleide in het dorp, bijvoorbeeld de school, kerk, winkel en smid. De reden waarom mensen ervoor kozen om te wonen in kleine dorpen en het landelijk gebied was vaak ingegeven door de plaats waar ze werkten. Overduidelijk is dat deze oude structuur verdwijnt. Nieuwe economische activiteiten dienen zich in het landelijk gebied aan. De werkgelegenheid binnen de agrarische sector neemt steeds meer af. Andere bedrijfstakken zien voordelen in vestiging op het platteland.

'De agrarische sector heeft als bestaansbron al lang afgedaan. Het is geen dorpenvuller maar wel een grondbedekker. Het landelijk gebied moet je nog steeds zien als een productieruimte, voor agrariërs én andere soorten werkgelegenheid. Het landelijk gebied moet je dus nog steeds zien als een productieruimte, voor agrariërs en andere ondernemers. Er vestigen zich kleine bedrijfjes, waardoor het draagvlak voor voorzieningen beter wordt. Met kleine beetjes dragen die bij aan de draagkracht van een gebied en aan de arbeidsmarkt.'

Een aantal geïnterviewden vindt dat boeren niet meer als aparte sector benaderd zouden moeten worden, maar gewoon als MKB's. Het platteland als productieruimte: met agrarische en andere economische activiteiten. Dit vraagt wel een helder beleid over wat je wel en wat juist niet in het landelijk gebied wilt.

'LNV heeft de coördinerende rol. Anderen moeten trekker zijn bij het opstellen van een lokaal strategisch ontwikkelingsplan. Hier moeten economische, ruimtelijke en sociaal culturele aspecten in beschreven zijn. Vervolgens moet de stap naar beheersplan gezet worden. Deze plannen moeten de bestemmingsplannen gaan vervangen, die zijn alleen op ruimte gericht en niet in staat gebleken om de dynamiek vorm te geven'

4.2 Nieuwe economische activiteiten

Bij het ontwikkelen van nieuwe economische activiteiten in het landelijk gebied pleiten veel geïnterviewden ervoor de schaal en de maat van deze nieuwe activiteiten af te stemmen op het gebied. Dit betekent bijvoorbeeld dat er wordt gekeken of de verkeersstroom die een nieuwe activiteit teweegbrengt past op het wegennet in een gebied. Of dat omvang en uiterlijk van bedrijventerreinen passen in het landschap. Volgens een van de geïnterviewden is het daarbij erg belangrijk om niet alleen de economische en ruimtelijke gevolgen in kaart te brengen, maar ook te kijken naar de sociale consequenties van die nieuwe economische activiteiten.

'Wat ook gebeurt is dat er bijvoorbeeld illegale garagebedrijven ontstaan. Ik ben beducht voor alle nieuwe functies die in het landelijk gebied ontstaan. De kans is te groot dat je dan op termijn groei buiten de muren van de oorspronkelijke bebouwing moet toestaan en dat wil je in het landelijk gebied nu net niet.'

Er is een grote vraag naar de vrijkomende agrarische gebouwen om deze te gebruiken als bedrijfsruimte. Er lijkt een verschil te zijn tussen de gebieden met landelijk karakter die in de stedelijke invloedssfeer liggen en die in de rurale delen van Nederland liggen. In het grootste deel van Nederland zullen functies die een kleine hoeveelheid ruimte vragen hebben de toekomst in het landelijk gebied', of 'dat zullen vooral eenmansbedrijfjes zijn, een architect of zo'. Men verwacht dat ondernemers van vooral bestaande bedrijven op zoek zijn naar een aantrekkelijke vestigingsplaats op het platteland. Startende bedrijven zijn niet concurrerend genoeg, en onvoldoende financieel draagkrachtig ten opzichte van andere vragers op de woningmarkt. De geïnterviewden denken dat vooral in gebieden rondom steden de ICT-bedrijven in het landelijk gebied in aantal zullen toenemen.

Een aantal van de geïnterviewden verwacht dat in de vrijgekomen agrarische gebouwen bedrijven zullen komen die behoefte hebben aan veel ruimte. Dit geldt vooral voor de meer landelijke gebieden. Hier worden de mogelijkheden voor ICT-bedrijven als beperkt ingeschat.

Een flink aantal geïnterviewden spreekt zijn bezorgdheid uit over het feit dat niet duidelijk is wat wel en wat niet mag in die vrijgekomen gebouwen. Men heeft de angst dat er activiteiten plaats gaan vinden die de kwaliteit van het landelijk gebied niet ten goede komen (bijvoorbeeld door uitbreiding van bedrijfsgebouwen of toenemende verkeersstromen).

'Het zwakke van de huidige rijksregeling is dat gebouwen deels kunnen blijven staan, en daar kan dan van alles in gaan broeden. (...) Er ontstaan bijvoorbeeld illegale garagebedrijven.'

'De omschakeling destijds van productiebos naar multifunctioneel bos is wellicht wat 'uitvergroot' gebeurd. Er werd alleen gekeken naar wat de markt wilde. Daardoor konden uitwassen ontstaan zoals bossen waar je struikelt over picknicktafels en wegwijsborden, omdat toen recreatie alle aandacht kreeg. In het landelijk gebied is ook zo'n omschakeling gaande.'

In het algemeen denken de geïnterviewden dat de nieuwe economische activiteiten maar een beperkt effect hebben op de lokale arbeidsmarkt. Opvallend is dat veel geïnterviewden vinden dat lokale werkgelegenheid maar van beperkt belang is voor de leefbaarheid in het landelijk gebied.

4.3 Samenvatting

- In het verleden was het landelijk gebied een agrarische productieruimte. De economische bedrijvigheid hing nauw samen met de agrarische sector.
- In het landelijk gebied zullen nu en in de toekomst steeds meer nieuwe economische activiteiten plaatsvinden.
- Nieuwe economische activiteiten moeten qua schaal en maat passen in het gebied. Hierbij zijn de economische, ruimtelijke en sociale gevolgen van de nieuwe activiteit van belang.
- De verwachtingen over de aard van de nieuwe bedrijven lopen uiteen. Sommigen verwachten bedrijven die behoefte hebben aan veel ruimte, anderen denken eerder aan eenmansbedrijfjes.
- Men is bang dat er ongewenste activiteiten plaats gaan vinden in vrijkomende gebouwen omdat er onduidelijkheid bestaat over wat wel en niet mag.
- Nieuwe economische bedrijvigheid heeft een beperkt effect op de lokale arbeidsmarkt. Opvallend is dat veel geïnterviewden regionale werkgelegenheid wel belangrijk maar niet doorslaggevend vinden voor leefbaarheid in het landelijk gebied.

4.4 Conclusies

De werkgelegenheid binnen de agrarische sector neemt steeds meer af. Nieuwe economische activiteiten komen hiervoor in de plaats in het landelijk gebied. Het ligt daardoor steeds meer voor de hand om agrariërs als 'gewone' ondernemers (MKB) te beschouwen en ze niet langer als aparte sector te benaderen.

Nieuwe vormen van bedrijvigheid in de vrijkomende agrarische gebouwen hebben maar een zeer beperkt effect op de lokale arbeidsmarkt.

Het landelijk gebied als productieruimte voor agrarische en andere ondernemers en als woon- of recreatiegebied voor alle Nederlanders vraagt om een helder beleid.

5 Thema: landbouw met het gezicht naar de samenleving

De agrarische sector heeft altijd een belangrijke rol in de samenleving gespeeld. Niet alleen als producent van voedsel en als grondbeheerder, maar ook als participant in lokale belangen- en vrijetijdsverenigingen. Veel is inmiddels veranderd, zowel op het boerenbedrijf als op het platteland. Tegenwoordig is zo'n nauwe band met de samenleving niet meer zo vanzelfsprekend, vinden de geïnterviewden. Welke rol speelt de agrarische sector nu?

5.1 De landbouw staat voor ingrijpende keuzes

De geïnterviewden onderkennen allen dat de agrarische ondernemers van nu voor een ingrijpende keuze staan: doorgaan met schaalvergroting of verbreden en verweving van functies zoeken. Kiezen voor produceren voor de wereldmarkt, of als ondernemer nadrukkelijk natuur en landschap in je bedrijfsvoering betrekken.

'De agrarische sector moet duidelijk maken in welke richting zij zich wil ontwikkelen. Melkveehouders kunnen er b.v. voor kiezen hun bedrijf te ontwikkelen tot een niet-grondgebonden vorm of ze kunnen in hun bedrijfsontwikkeling inspelen op de vraag naar landschap.'

'Er komen steeds meer melkveehouders de provincie in, zij vervangen de akkerbouw. Dit is een goede trend, zeker als het vee in de wei gehouden wordt.'

Geïnterviewden, zowel van binnen als van buiten de landbouw, geven aan dat er goede kansen zijn voor de agrarische sector. Nederland heeft een hoogwaardige landbouw met goede knowhow. Van het landelijke deel van Nederland blijft zo'n dikke 60% over voor de landbouw. Daar moeten de boeren de baas blijven, vinden deze geïnterviewden. Het nadenken over een agrarische hoofdstructuur is daarbij zinvol. De richting die men voor landbouw ziet is: minder, maar beter. Er is toekomst voor structurele duurzame landbouw die hoogwaardige producten maakt.

'Boeren die naar markt en maatschappij kijken zien veel vaker de kansen die ontstaan, terwijl degenen die zich vooral op de overheid richten alleen maar meer bedreigingen ervaren.'

5.2 Veranderende rol agrariër in de sociale structuur

De geïnterviewden zien een groot verschil tussen de rol die de landbouw vroeger in de lokale samenleving had, en haar positie nu. In het verleden was de agrarische sector cruciaal voor de sociale samenhang in het landelijk gebied. De bedrijvigheid op land en erf bracht werkgelegenheid, en maakte algemene voorzieningen in het dorp, zoals school, winkels en verenigingen, mogelijk. De boeren namen een belangrijke plaats in in de lokale gemeenschap. Inmiddels hebben de boerenbedrijven minder een sociale functie. Als belangrijkste oorzaken van deze ontwikkeling noemen de geïnterviewden de schaalvergroting van de bedrijven en de in zichzelf gekeerdheid van de 'boerenstand'. Een tegenstelling wordt daar volgens hen zichtbaar: de economische en sociale verbanden van de boer en het gezin zijn enorm veel weidser geworden (produceren voor de wereld, studeren aan de andere kant van het land), en tegelijkertijd is ook juist het tegenovergestelde gaande: de boer werkt alleen op het bedrijf, en dat bedrijf slokt alle aandacht op.

'De grotere bedrijven richten zich op de wereldmarkt, zo'n bedrijf slokt je op waardoor de ondernemer minder op de maatschappij is gericht. Agrariër zijn is al zo'n eenzame positie, de vrije tijd gaat op aan vakliteratuur en vergaderen met vakgenoten. De communicatie met de samenleving is een belangrijk probleem'.

'Een buitenstaander wordt geen boer, er is dus geen instroom vanuit de samenleving'

'Er heerst een zekere bedrijfsblindheid: de maatschappij heeft nieuwe wensen die agrariërs als bedreigend ervaren.'

Nog steeds zijn agrariërs sterk vertegenwoordigd in lokale besturen. Vaak vinden geïnterviewden dat boeren daarbij teveel gefocust zijn op agrarische belangen en daarmee zichzelf in de vingers snijden. Sommige geïnterviewden gaan verder. Ze vinden dat de balans zoek is tussen het belang van de agrarische sector en de bestuurlijke macht die zij momenteel heeft. Ze zijn voor een nieuwe verdeling op basis van het belang van een sector in de samenleving. Dan komt bijvoorbeeld recreatie veel meer in beeld.

'De agrariër was en voelt zich nog "heer en meester" in het landelijk gebied' .

'De boeren zijn oververtegenwoordigd in allerlei organisaties. Daarmee snijden ze zichzelf in de vingers; ze hinderen zichzelf bij vernieuwingen. Zolang b.v. wet- en regelgeving door een oververtegenwoordiging van het gevestigde agrarische belang gehandhaafd blijven, zullen nieuwe ideeën van vooroplopende boeren en anderen daardoor gehinderd worden. Je loopt daardoor steeds achter de feiten aan.'

5.3 Landbouw in gesprek

Meerdere geïnterviewden brachten de geïsoleerde positie naar voren van de agrarische sector als geheel, en van de boer als individu. Eenzaamheid blijkt een regelmatig terugkerend onderwerp bij hulpvragen vanuit de agrarische sector. Maar de geïnterviewden geven ook aan dat de gebruikelijke geslotenheid aan het afbrokkelen is. Boeren gaan het gesprek aan met de bewoners in de buurt over lokale ontwikkelingen rondom leefbaarheid; de agrarische sector ziet het gesprek met de samenleving steeds meer als voorwaarde voor een gezonde toekomst van de landbouw.

'De agrarische sector was altijd zeer gesloten. Problemen werden ook vanuit die gesloten eigen positie bekeken. Heb je het over samenleven, dan moet je breder willen kijken. Je moet op zoek gaan naar gemeenschappelijke belangen en verantwoordelijkheden. Dat geldt zowel voor de agrariërs als sector maar ook voor boeren als individu (wat wil ik in mijn dorp). Als je invloed wilt uitoefenen op je omgeving moet je in contact treden.'

Een aantal geïnterviewden schat in dat boeren die zich richten op de wensen van de markt en van de maatschappij toekomst hebben. Daarentegen zullen boeren die voornamelijk naar de overheid kijken voor oplossingen, zich bedreigd voelen.

'Er is een sfeer ontstaan van 'de landbouw heeft in Nederland geen toekomst meer, is niet meer nodig'. Dat is niet terecht en bovendien zonde van alle kennis die we hier hebben opgebouwd. Er zullen hier niet alleen legio supergrote bedrijven moeten blijven, maar ook veel 'opgeschaalde' gezinsbedrijven.'

5.4 Samenvatting

- Boeren staan voor de keuze: doorgaan met schaalvergroting en produceren voor de wereldmarkt, of verbreding en verweving van functies en natuur en landschap in bedrijfsvoering betrekken. Elke keuze heeft gevolgen voor leefbaarheid in het landelijk gebied.
- De agrarische sector heeft volgens geïnterviewden nog steeds toekomst in Nederland. Landbouw is hoogwaardig en er is veel knowhow. Toekomst zit wel in minder maar beter, structurele duurzame landbouw die hoogwaardige producten levert.
- In het verleden speelde de agrarische sector een belangrijke rol in de lokale gemeenschap. Nu vervult ze minder een sociale functie. De bedrijven zijn nu grootschaliger, en de ondernemer is minder op de maatschappij gericht. De boer zit in een relatief geïsoleerde positie.
- De verhouding tussen het belang dat de landbouwsector voor de samenleving heeft en haar bestuurlijke macht klopt niet meer. Andere economische sectoren, zoals recreatie, zijn inmiddels van groter belang geworden terwijl ze relatief beperkt bestuurlijke macht hebben.
- De agrarische sector heeft in haar bestuurlijke posities vaak alleen agrarische belangen voor ogen. Daarmee houdt ze nieuwe ontwikkelingen tegen, en snijdt ze zichzelf uiteindelijk in de vingers.
- De communicatie tussen agrarische sector en samenleving is een probleem. Besef groeit wel dat het van belang is om dialoog tussen partijen op gang te brengen.

5.5 Conclusies

Er zijn in Nederland nog steeds goede kansen voor de agrarische sector. Maar daarvoor moeten wel duidelijke keuzen gemaakt worden. De richting die de geïnterviewden voor landbouw zien is: minder, maar beter. Er is toekomst voor structurele duurzame landbouw die hoogwaardige producten maakt. De wensen van de markt en van de maatschappij moeten daarbij richtinggevend zijn.

De agrarische sector ziet het gesprek met de samenleving steeds meer als voorwaarde voor een gezonde toekomst van de landbouw. Die stap blijkt echter moeilijk te maken. De boer werkt alleen op het bedrijf, en dat bedrijf slokt alle aandacht op. Boeren blijven daardoor teveel gefocust op agrarische belangen en snijden daarmee zichzelf in de vingers.

De verdeling van bestuurlijke macht tussen de verschillende economische sectoren loopt achter bij de zwaarte van de betreffende sectoren. Zo heeft de landbouwsector in verhouding het te veel voor het zeggen. De tendens is dat andere actoren in het landelijk gebied zoals bewoners en ondernemers, een sterkere bestuurlijke macht krijgen, meer passend bij hun belang.

6 Thema: culturele identiteit en landschap

Culturele identiteit ontstaat door geschiedenis: de geschiedenis van bewoners en (agrarische) ondernemers die op hun eigen manier vorm geven aan wonen en werken in het landschap. Culturele identiteit gaat over de eigenheid van een streek. Landschap kan hierin gezien worden als 'hardware'.

Lang was de landbouw de belangrijkste vormgever van dat landschap. Welke gevolgen hebben de veranderingen in de landbouw voor de culturele identiteit in het landschap? En hoe beleven bewoners die culturele identiteit?

6.1 Inrichting van een gebied en behoud van culturele identiteit

Sommige geïnterviewden geven aan dat culturele identiteit een heel wezenlijk onderdeel van leefbaarheid is. Zij zien culturele identiteit als de roots, als dat wat bewoners bindt. Nieuwe bewoners kiezen juist op basis van die eigenheid voor een bepaalde woonomgeving.

Bij het inrichten van een gebied moet je volgens die geïnterviewden de hardware respecteren. Dit betekent dat men bij de inrichting van het landschap de identiteit van het gebied moet proberen vast te houden en de oorsprong van een gebied niet uit het oog mag verliezen. Het zou goed zijn als de overheid hier kaders voor aangeeft.

'Veel mensen die een boerderij in de Achterhoek kopen, knappen hem helemaal op. Dan kun je wel zeuren dat dat geen mensen van daar zijn, maar ze zorgen er wel voor dat het landschap leuk blijft, met mooie boerderijen. Zo wil men nu ook in Zeeland de zwarte schuren in stand houden, of grote stallen zodanig aankleden zodat ze erop lijken.'

'Individueen kunnen veel kwaad aanrichten met hun uitheemse planten en gammaschuttingen. Anderzijds doen individuen ook wel vaak iets goeds als ze een boerderijtje restaureren.'

6.2 Rol van landbouw en vrijwilligers in het landschapsbeheer

De ontwikkelingen in de landbouw vormen zowel een kans als een bedreiging voor het landschap, vindt een aantal geïnterviewden. Een halvering van het landbouwareaal geeft immers landschap, natuur en recreatie meer ruimte. Tegelijkertijd zijn de ontwikkelingen ook een bedreiging. Het cultuurlandschap in Nederland kan eigenlijk niet zonder agrariërs; door hun activiteiten hebben ze het specifieke landschap doen ontstaan. De zorg van veel geïnterviewden is dat met het verdwijnen van agrariërs het landschap zal verloederen. Ze zien boeren als belangrijke beheerder van het landschap. Een van de geïnterviewden stelt dat met het wegvallen van de landbouw niets dan leegte overblijft.

'Je houdt enorm veel hectares over en die zijn niet te beheren voor landschapsbeheerclubs. Het Programma Beheer is ook een aanfluiting. Met zulke fooien kun je niet een landschap in stand houden.'

Over agrarisch natuurbeheer zijn de meningen verdeeld. Aan de ene kant vinden geïnterviewden dat boeren niet de EHS moeten onderhouden. Aan de andere kant pleit een aantal geïnterviewden voor het eerlijk betalen van boeren voor hun natuurbeheer. Als we als maatschappij een kwalitatief hoogwaardig landelijk gebied willen, zullen we daar ook iets voor over moeten hebben. Dit kan door gelden van gemeente en rijksoverheid hiervoor vrij te maken. Deze gelden zijn te benutten voor agrarisch natuurbeheer maar ook door ondersteuning te creëren aan het vrijwilligerswerk.

'Vrijwilligers zijn noodzakelijk voor betrokkenheid bij de leefomgeving, ze zijn essentieel voor het behoud van het landschap. Elke bewoner van Utrecht zou eigenlijk een dag per jaar in het landschap moeten werken. Vrijwilligers heb je ook nu nog wel maar niet op structurele basis. De moeilijkheid is nu een nieuwe vorm te vinden om betrokkenheid te creëren.'

De ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk zijn algemeen en vertonen voor alle terreinen van het vrijwilligerswerk dezelfde tendens. Het maakt onderdeel uit van de sociale cohesie in het landelijk gebied (zie volgend hoofdstuk).

6.3 Samenvatting

- Culturele identiteit is een wezenlijk onderdeel van leefbaarheid. Bij de inrichting van een gebied moet de oorspronkelijke identiteit van een gebied herkenbaar blijven.
- Mensen mogen invloed uitoefenen op de inrichting van hun omgeving maar moeten wel binnen kaders blijven die de overheid aangeeft.
- Ontwikkelingen in de landbouw bieden voor de culturele identiteit van het landschap zowel kansen als bedreigingen. Kansen voor ontwikkeling van landschap, natuur en recreatie op vrijkomende gronden, en bedreigingen omdat het cultuurlandschap niet zonder agrariërs kan.
- Over de agrariër als natuurbeheerder zijn de meningen verdeeld. De ene mening stelt dat de boer de Ecologische Hoofd Structuur niet kan onderhouden. De ander ziet juist kansen als de overheid de boer gewoon betaalt om natuur te beheren. Voor een kwalitatief hoogwaardig landelijk gebied moet de maatschappij iets over hebben.

6.4 Conclusies

Culturele identiteit is een belangrijk onderdeel van leefbaarheid.

Voor een kwalitatief hoogwaardig landelijk gebied moet de maatschappij iets over hebben. Zowel financieel, als door persoonlijke inzet, van vrijwilligers.

Landbouw is een belangrijke vormgever van het landschap en blijft dit ook.

Het is belangrijk dat de overheid de speelruimte aangeeft met betrekking tot de culturele identiteit van de gebieden.

7 Thema: sociale cohesie

Eén van de meest genoemde componenten van leefbaarheid is sociale cohesie. De geïnterviewden zien hoe het met elkaar samenleven van mensen in de dorpen verandert. Welke rol speelt de aanwezigheid van voorzieningen daarbij? Wat betekenen die veranderingen voor specifieke groepen mensen, zoals ouderen? En wat doen de vrijwilligers?

7.1 Sociale cohesie nu is anders dan vroeger.

De sociale cohesie van nu is anders dan vroeger. Vanuit het verleden kennen we de mythe van het 'warme bad' in de dorpen. Zo vertellen geïnterviewden hoe in sommige gebieden 'goed noaberschap' gebruikelijk was en is.

'In ons gebied kennen we noaberschap. Zo is er bijvoorbeeld een burenplicht bij overlijden. Als er iemand in je straat overlijdt zorgt de buurt voor alles. De ene brengt de kaartjes rond, een ander bakt cake. De mannen in de buurt dragen de kist en de buurvrouwen zorgen voor koffie na de uitvaartdienst. Van oudsher was dit noodzakelijk. Het was een arme regio en men had geen uitvaartverzekering. Op deze manier is dat ook niet nodig. De import zorgt voor een ander klimaat. Zij willen hier niet aan deelnemen.'

Hierbij geven ze aan dat het 'noaberschap' positieve kanten had omdat je verzekerd was van een vangnet bij ziekte en ouderdom. Het sociaal klimaat kan echter ook heel verstikkend werken:

'Je moet het ook wel zo doen'.

Veel geïnterviewden zien dat het sociale leven in het dorp pas 's avonds begint; veel mensen werken immers elders. Overdag is het dorp stil en leeg. Deze verandering maakt de dorpen minder leefbaar voor de oorspronkelijke bewoners. Niet alleen het tijdstip waarop men elkaar opzoekt is veranderd, maar ook de basis waarop. Mensen zoeken elkaar op basis van gemeenschappelijke belangen of gemeenschappelijke interesses en activiteiten. Sociale cohesie nu is sterker gebonden aan bepaalde onderwerpen, en minder aan 'hoe het hoort'.

'Vaak wordt de culturele identiteit en cohesie vanuit historisch perspectief bekeken. Historie is belangrijk, maar die culturele identiteit en de cohesie kan ook iets zijn dat je nieuw bouwt met elkaar. Rondom een gezamenlijk idee. Verbindend zijn dan de mensen die aan dat idee werken. Zo zit ik in het bestuur van een stadsboerderij die gepland is in een ecologische wijk. In fysieke zin kun je voor samenhang en betrokkenheid zorgen door ontmoetingsmomenten te maken op de boerderij, door dingen te doen op de boerderij en doordat de boerderij produceert voor de wijk'.

7.2 Woonkwaliteit en sociale cohesie

Een aantal geïnterviewden ziet dat er een homogenisering van soort huishouden naar regio gaande is. Gebieden en dorpen die aantrekkelijk zijn qua landschap, voorzieningen, woningen en samenhang trekken meer welgestelde nieuwe bewoners. Regio's in het landelijk gebied die een zwakker profiel hebben, met een historie van lage inkomens, afgelegen ligging en lage woonkwaliteit, blijven daarbij achter.

'Er vindt een sociale homogenisering plaats. Dit wordt vertaald in een sterke differentiatie in soort huishouden naar regio. Het algemene proces van schaalvergroting maakt dit mogelijk. Het ene gebied is mooier dan het andere, dat valt niet te veranderen. De homogenisering in huishoudens vindt plaats op basis van sociale profilering, b.v. de residenties waarin financieel draagkrachtige ouderen gaan wonen.'

Sociale cohesie ontbreekt vooral daar waar mensen wonen die er toevallig terecht zijn gekomen. Als het overgrote deel van de bewoners er niet met plezier woont zullen de bewoners niet snel

bereid zijn om in hun omgeving te investeren, niet financieel en niet sociaal. Omgekeerd geldt hetzelfde: nieuwe bewoners die bewust voor een bepaalde woonomgeving hebben gekozen zetten zich in om die omgeving zo aangenaam mogelijk te houden of te maken. Een aantal geïnterviewden geeft aan dat de overheid zich vooral op die 'zwakkere' regio's zou moeten richten.

'De ontwikkelingen in het landelijk gebied gaan precies anders dan men voorspeld heeft. Dorpen waar veel gebouwd is zijn nu de 'sociaal rottige dorpen'. Borsele en Heinkenszand zijn hier voorbeelden van. Die lopen nu leeg.'

'Een belangrijke indicator voor leefbaarheid is het vermogen om zelf voorzieningen te maken, i.p.v. aanwezige voorzieningen als trekker. Door cultuur van gelijkheid ontstaan specifieke voorzieningen (...) De mensen die er wonen kiezen ergens voor.'

7.3 Het belang van voorzieningen

In de definitie van leefbaarheid noemen veel geïnterviewden voorzieningen, en de bereikbaarheid daarvan, met name. Van alle voorzieningen is een sociale ontmoetingsplaats het wezenlijkst voor de leefbaarheid. Vaak noemt men het dorps huis en de school als plek waar men elkaar ontmoet. Het staat niet vast om welke voorzieningen het precies gaat en in welke omvang; dit blijkt afhankelijk van de behoefte van de bewoners. In gebieden waar mensen met veel plezier wonen, zullen de bewoners zelf aangeven welke voorzieningen zij nodig hebben, en voor welke ze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid willen dragen. Volgens deze geïnterviewden moet de overheid zich dan ook niet zozeer richten op de vraag welk voorzieningenniveau ten minste noodzakelijk is in een gebied.

'Als overheid moet je je richten op de gebieden waar mensen wonen die daar toevallig terecht zijn gekomen. Hier zie je soms slechte combinaties. B.v. Hoofddorp: er wonen veel ouderen, geen bewoners die oorspronkelijk uit het gebied komen, die hier in de 50er jaren in een uitbreidingswijk terecht zijn gekomen. Deze groep mengt vrij slecht met de oorspronkelijke bewoners die 'van hier zijn' hoog in het vaandel hebben. Daarnaast wonen in deze dorpen vaak jongeren die er alleen starten en vooral kijken naar de vervolgstap in hun wooncarrière. Beide groepen richten zich niet op investeren in de woonomgeving.'

Een van de geïnterviewden vat het samen met het beeld van een rivier. De voorzieningen vormen de structuur, de bedding. Daarnaast heb je echter water nodig om die bedding te vullen: de betrokkenheid van mensen bij hun leefomgeving. Beide componenten vormen samen de rivier; ze bepalen samen de leefbaarheid zoals bewoners die ervaren. De aanwezigheid van voorzieningen is niet zozeer een trekker voor behoud van leefbaarheid, maar eerder een belangrijke indicator daarvan.

'Misschien is voor de leefbaarheid de discussie en de bemoeienis van mensen over het lokale openbaar vervoer wel veel belangrijker dan het taxibusje zelf. Misschien is het voor de leefbaarheid wel beter dat die laatste winkel in het dorp verdwijnt, zodat mensen voor die laatste vergeten boodschap toch even naar de burens moeten lopen.'

De geïnterviewden geven aan dat ICT belangrijk zal gaan worden: door middel van b.v. internet en e-mail kunnen voorzieningen toch bereikbaar blijven, of weer onder handbereik komen. In combinatie met nieuwe vervoerssystemen ontstaan er dan vele mogelijkheden.

'Je kunt vrijwilligers uitrusten met ICT waarbij zij zelf de koers kunnen uitzetten en rijden op basis van onkostenvergoeding. Er blijkt vooral interesse te zijn in vervoerplus, van huis tot huis.'

Bij deze algemene lijn plaatst men ook een kanttekening. Bovenstaande geldt voor het grootste deel van Nederland, namelijk daar waar steden met zo'n 30.000 à 40.000 inwoners in de nabijheid zijn. In deze steden zijn alle voorzieningen op redelijk korte afstand bereikbaar, vaak al op de fiets.

7.4 Bijzondere doelgroepen

De geïnterviewden wijzen ouderen aan als groep die bijzondere aandacht verdient waar het de leefbaarheid aangaat. In onze samenleving zijn steeds meer ouderen. Ouderen die ook langer (willen) blijven werken en zelfstandig wonen. Tegelijkertijd neemt de mantelzorg steeds meer af. Waar men vroeger door de buurt of familie werd opgevangen, is men tegenwoordig steeds meer op zichzelf aangewezen. Men geeft aan dat er onder de ouderen veel eenzaamheid bestaat, en gevoelens van onveiligheid. Uit onderzoek gehouden in verstedelijkt platteland, blijkt dat 22% van de ouderen zelf aangeeft eenzaam te zijn. De mobiliteit van de ouderen, en het kunnen blijven wonen in de oude omgeving zijn knelpunten.

'De ruimtecapaciteit van de huisvesting daalt (woningen zijn duur); ruimte is sowieso schaars. Zeker rondom het stedelijk gebied, maar het sijpelt door naar de omringende dorpen. Dit maakt het voor ouderen moeilijk om ergens anders te gaan wonen, waardoor ze blijven zitten in te grote huizen. De thuiszorgcapaciteit is slecht; de thuiszorgwinkels worden gecentraliseerd.'

'Ik vind wel dat zolang mensen zich met elkaar willen inzetten om activiteiten te organiseren dat een teken is dat het goed zit met de sociale cohesie. Aan de andere kant erken ik ook wel dat het met bijvoorbeeld de mantelzorg nu toch wel anders is dan vroeger. De vanzelfsprekendheid is weg. Was je vroeger ziek dan was het vanzelfsprekend dat je door de buurvrouw vertroeteld werd. Dit gebeurt nu ook nog wel maar het is niet vanzelfsprekend.'

In ICT en internet zien de geïnterviewden een middel om het sociale isolement van ouderen te doorbreken. Door middel van ICT kunnen ook voorzieningen afgestemd worden op de behoeften van individuen. Tegelijkertijd moeten we de computer niet zien als de oplossing van alles!

Allochtonen maken tot op heden maar in beperkte mate gebruik van het landelijk gebied. Een groot deel van de AZC's (Asielzoekers Centrum) zijn gevestigd in het noorden en oosten van het land. Asielzoekers die A-status krijgen gaan vaak terug naar de Randstad of trekken naar de stedelijke gebieden in de omgeving. Allochtonen zijn volgens de geïnterviewden op dit moment zeer beperkt in beeld als specifieke doelgroep.

'In de toekomst zullen we meer moeten inzetten op interculturele groepen. Nu wordt je vooral geconfronteerd met asielzoekers die een mobiliteitsprobleem hebben en die gebruik willen maken van lokale gezondheidszorg waardoor deze voorzieningen zwaar belast raken. Er is wel een tendens dat asielzoekers die A-status krijgen hier blijven maar dan toch vooral in de stedelijke gebieden. Hier zijn meer voorzieningen (inheemse producten op de markt en zijn meer culturen zichtbaar in het straatbeeld).'

7.5 Ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk

Veel geïnterviewden geven aan dat de ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk aandacht behoeven. Met name in Noord-Nederland blijkt het vrijwilligerswerk hoog op de politieke agenda te staan. Vrijwilligers zijn in het landelijk gebied vooral aan het werk in de mantelzorg en in natuur- en landschapsonderhoud. In dat werk zijn ze minder snel bereid om een langdurige, structurele verplichting op zich te nemen. Wel willen ze aan eenmalige activiteiten deelnemen. In de mantelzorg willen minder mensen ingaan op een langdurige vraag naar hulp. Binnen een dorp willen mensen elkaar wel helpen, maar dan voor korte tijd, en veelal op wederzijdse basis. De geïnterviewden schatten de ontwikkelingen in de mantelzorg, van oudsher de zorg waarin familie, burens, bekenden en vrijwilligers samenwerken, negatief in.

'Er is vermindering van mantelzorg. Kinderen wonen niet meer in de buurt, burens doen nog wel wat maar niet zoveel. De informele (stille) zorg en de vrijwillige zorg is er natuurlijk nog wel wat, maar organisaties zoals de Zonnebloem doen niet zo heel veel. Tegelijkertijd stijgt de zorgbehoefte door het toenemend aantal ouderen.'

'Je ziet veranderingen in het vrijwilligerswerk: 'mensen willen zappen in het vrijwilligerswerk, dit in tegenstelling tot vroeger toen je van tevoren al je loopbaan binnen het vrijwilligerswerk wist. Vrijwilligers zijn wel bereid om doelgericht een klus te doen. Er moet een korte looptijd zijn van de activiteiten. Er is vooral een tekort aan vrijwilligers die een structuur willen creëren, de bestuursfuncties.'

Veel geïnterviewden geven aan dat vrijwilligers essentieel zijn voor het behoud van leefbaarheid. De uitdaging zal zijn om een nieuwe manier te vinden om toch die betrokkenheid te creëren. Een mogelijke oplossing zien de geïnterviewden in het maatschappelijk ondernemen: bedrijven of scholen doen in werk- of schooltijd vrijwilligersklussen. De overheid kan hier een meer stimulerende rol in vervullen, bijvoorbeeld door het promoten van het concept van maatschappelijk ondernemen, of door organisaties te ondersteunen die al met vrijwilligers werken.

'VWS zet in op vrijwilligerswerk; er is onderzoek naar vrijwilligers en ondersteuning, kennisuitwisseling etc.. Vragen die spelen bij het vrijwilligerswerk zijn: Welke vrijwilligers zijn er; waar lopen ze tegenaan en welke ondersteuning hebben ze nodig. Doel is ook meer marketing-denken en maatschappelijk ondernemen in het vrijwilligerswerk invoeren. Dat maatschappelijk ondernemen hebben we ingevoerd in onze eigen organisatie, nu al zijn mensen van de provincie werkzaam als vrijwilliger in werktijd.'

7.6 Samenvatting

- Het traditionele sociale klimaat van het dorp kende positieve kanten: het betekende een vangnet bij ouderdom of ziekte. Aan de andere kant kon het ook erg verstikkend werken.
- Sociale cohesie is veranderd, zowel qua inhoud als qua tijdstip. Sociale cohesie is nu sterk gebonden aan gemeenschappelijke belangen, interesses en activiteiten. Daarnaast werken mensen nu veelal buiten het dorp waardoor het sociale dorpsleven pas 's avonds begint. Voor de oorspronkelijke bewoners is hierdoor het dorp minder leefbaar. De sociale cohesie zoals die vroeger overdag bestond is verdwenen.
- Voor leefbaarheid heb je voorzieningen en betrokkenheid van bewoners nodig.
- Het is belangrijk na te gaan in hoeverre mensen bereid zijn verantwoordelijkheid te dragen voor gemeenschappelijke voorzieningen. Dit kan per voorziening en per regio of dorp verschillen.
- De overheid moet zich niet richten op de vraag wat het noodzakelijke voorzieningenniveau is. Betrokken bewoners zullen zelf investeren in de woonomgeving. ICT kan ook een belangrijke rol spelen bij het op peil houden van het voorzieningenniveau en de bereikbaarheid van voorzieningen. De vraag is wel van belang voor gebieden waar mensen niet graag willen wonen.
- Een deel van de voorzieningen is niet persé noodzakelijk in het landelijk gebied. De belangrijkste voorziening voor leefbaarheid is een ontmoetingsplaats. Dit kan een dorpshuis of school zijn.
- De aanwezigheid van voorzieningen is niet zozeer een trekker voor het behoud van leefbaarheid maar eerder een belangrijke indicator.
- Ouderen verdienen bijzondere aandacht bij leefbaarheid in het landelijk gebied. Het aantal ouderen neemt toe, en zo ook de behoefte om zelfstandig te blijven wonen. Verminderde mobiliteit en afnemende mantelzorg zijn daarbij knelpunten. ICT kan een rol spelen bij het doorbreken van het sociaal isolement van ouderen en het leveren van een voorzieningenpakket op maat. Kritische noot luidt: ICT is niet de oplossing voor alles.
- Allochtonen maken slechts beperkt gebruik van het landelijk gebied.
- Voor de leefbaarheid in het landelijk gebied zijn vrijwilligers bij verenigingsleven, mantelzorg en natuur- en landschapsbehoud van groot belang.
- Vrijwilligerswerk is aan verandering onderhevig. Voor een éénmalige activiteit zijn mensen te vinden, voor structurele verplichtingen niet of nauwelijks. Het is noodzakelijk te kijken naar nieuwe vormen van vrijwilligerswerk. De overheid zou hier een stimulerende rol in moeten vervullen.

7.7 Conclusies

Bij sociale cohesie spelen zowel de fysieke structuur (voorzieningen en bereikbaarheid daarvan) als wel de sociale structuur (betrokkenheid van mensen) een rol.

Sociale cohesie is veranderd qua inhoud en tijdstip.

In grote delen van het landelijk gebied spelen geen problemen op het terrein van leefbaarheid. Het landelijk gebied trekt nieuwe bewoners die vanuit een positieve keuze er gaan wonen. Juist dergelijke groepen zijn bereid financieel en sociaal in hun omgeving te investeren.

Er is een aantal 'zwakkere' regio's met een historie van lage inkomens en op gebieden waar mensen wonen die er 'toevallig' terecht zijn gekomen. Hier ligt een rol voor de overheid op het terrein van leefbaarheid. De overheid hoeft zich niet te richten op de vraag welk voorzieningenniveau minimaal noodzakelijk is in een gebied, de vraag is 'hoe draag je zorg voor maatschappelijke participatie van kwetsbare groepen.

Ouderen verdienen bijzondere aandacht. De mobiliteit van ouderen en het kunnen blijven wonen in de oude omgeving zijn knelpunten. De thuiszorgcapaciteit is slecht, de thuiszorgwinkels worden gecentraliseerd. Tegelijkertijd neemt de mantelzorg steeds meer af. Met behulp van ICT, in combinatie met nieuwe vervoerssystemen, kan het sociale isolement van ouderen voorkomen of doorbroken worden. Door middel van ICT kunnen ook voorzieningen afgestemd worden op de behoeften van individuen.

De allochtonen zijn als specifieke groep maar zeer beperkt in beeld.

De leefbaarheid van het landelijk gebied blijkt voor een belangrijk deel afhankelijk te zijn van de inzet van vrijwilligers, zowel in de verenigingsleven en de mantelzorg als bij het natuur- en landschapsonderhoud. Voor structurele verplichtingen zijn echter niet of nauwelijks meer mensen te vinden. Het is noodzakelijk te kijken naar nieuwe vormen van vrijwilligerswerk, zoals bijvoorbeeld het maatschappelijk ondernemen: bedrijven of scholen doen in werk- of schooltijd vrijwilligersklussen. De overheid zou hier een stimulerende rol in moeten vervullen, bijvoorbeeld door het promoten van het concept van maatschappelijk ondernemen, of door organisaties te ondersteunen die al met vrijwilligers werken.

8 Thema: de Groene Deltametropool

De relatie tussen de stad en het platteland is een belangrijk thema voor leefbaarheid. De geïnterviewden zien eigenlijk geen maatschappelijke ontwikkelingen die louter en alleen betrekking hebben op de leefbaarheid in het landelijk gebied; stad en platteland blijken nauw met elkaar verweven.

De tijd dat stad en platteland twee gescheiden werelden waren is definitief voorbij. De afstand tussen stad en land is de laatste twintig jaar een relatief begrip geworden door de toegenomen mobiliteit. Nederland kent veel middelgrote steden van ongeveer 30 – 40.000 inwoners en dit betekent dat voor vrijwel iedereen in ons land voorzieningen op relatief korte afstand aanwezig zijn. Maar zijn platteland en stad nu ook hetzelfde geworden? En waarin uit zich die relatie tussen beiden?

8.1 Meerwaarde van verschillen

Veel geïnterviewden gaan ervan uit dat de stad en het platteland verschillend zullen blijven. Ze benadrukken juist dat het meerwaarde heeft als stad en land hun eigen identiteit behouden. De aanpak om kleine dorpen onderdeel van de stad te laten worden, spreekt hen dan ook niet aan. Een gerichte aanpak op lokale thema's verdwijnt daarmee.

'In een VINEX-wijk spelen heel andere problemen dan bij ons, maar met deze aanpak dreigt er nu een soort 'eenheidsworst' te ontstaan'

Ze zijn tevens van mening dat stedelingen veel kunnen leren van mensen van het platteland. 'Goed noaberschap' is hier een voorbeeld van.

'Hier in het buitengebied kennen we elkaar goed, onder meer door een vrouwengroep en herensoos. Het laatste nieuws wisselen we uit als we elkaar bij school ontmoeten. Ook kunnen we zonder hulp van buiten bijvoorbeeld een ijsbaan draaiende houden. Onze buurtvereniging en onze tradities (zoals dat je door je burens wordt begraven) zouden als voorbeeld kunnen dienen voor de stedelingen.'

Zoals de plattelander de voorzieningen in de stad benut, zo wil de stedeling steeds meer de voorzieningen benutten die het landelijk gebied te bieden heeft. Een aantal geïnterviewden geeft aan dat sommige steden op deze behoefte van de stedeling inspelen. Ze inventariseren de mogelijke diensten die het landelijk gebied aan hen kan leveren, en kopen deze diensten vervolgens in. Zo kunnen stedelingen profiteren van de agrarische ruimte in de nabijheid van hun stad. Vanuit de stad is het wenselijk dat deze diensten op een vraaggerichte manier ontwikkeld worden, in plaats van aanbodgericht. Kortom, de diensten moeten zijn afgestemd op de vraag van de stedeling.

'We hebben al geprobeerd om bij stedelingen de vraag naar boven te krijgen. Daar komen dingen uit als voetbalveldjes, barbecue plekjes (vooral voor Turkse bewoners), zelfpluk arrangementen, verkoop aan huis, volkstuintjes, e.d.. Daar gaan we mee aan de gang.'

Ook de gemeente Amsterdam is een onderzoek gestart naar de vraag van bewoners, met als doel haar bewoners een aantal diensten als antwoord te kunnen aanbieden:

'Diensten waaraan gedacht wordt zijn: educatie, zorg, recreatie, streekproducten, waterberging.'

8.2 Een groen vestigingsklimaat

De aanwezigheid van groen in en om de stad is een belangrijk aandachtspunt bij leefbaarheid. Zo kijken bedrijven bij hun zoektocht naar een vestigingslocatie tegenwoordig steeds vaker naar het omringende groen. Dit groen moet de vestigingslocatie een meerwaarde geven. Voor werkgevers is dit van belang als gevolg van de krapte op de arbeidsmarkt. Werkgevers vragen zich af: willen mijn werknemers hier werken en in de buurt wonen? Een groene omgeving blijkt een goed vestigingsklimaat te zijn.

Op de groene structuur moet je een 'ster' zetten. In onderhandelingen, bijvoorbeeld bij bedrijventerreinen, moet 'groen' dan ook een zelfstandige positie hebben. Als dat niet gebeurt dan treedt er versnippering op en komt er bijvoorbeeld een weg doorheen.

Ook de overgang van de stad naar het platteland krijgt tegenwoordig aandacht. Zo werkt Amsterdam bijvoorbeeld aan de vormgeving van zogenaamde 'schakelparken'.

'Schakelparken zijn nieuw. Schakel staat voor overgang tussen stad en land. Het zijn de groene vingers in de stad. Nu zijn het vaak sportcomplexen of volkstuincomplexen, maar de gemeente Amsterdam heeft besloten dit te veranderen. Schakelparken moeten een openbaar karakter hebben en de recreatieve ingang tot de stad zijn.'

8.3 Samenvatting

- Door de toegenomen mobiliteit is de relatieve afstand tussen stad en landelijk gebied afgenomen en wordt de relatie tussen beide intensiever. De stedeling maakt gebruik van de voorzieningen in het landelijk gebied en omgekeerd.
- Er blijft een verschil bestaan tussen stad en landelijk gebied. Stad en land moeten ook hun eigen identiteit behouden.
- Het landelijk gebied kan diensten aanbieden aan de stedeling zoals: educatie, zorg, recreatie, streekproducten en waterberging. Deze diensten moeten vraaggericht ontwikkeld worden.
- Groen in en om de stad is een belangrijk punt bij leefbaarheid. Bedrijven kijken bij vestigingslocaties steeds meer naar omringend groen.
- Groen speelt ook een belangrijke rol bij de overgang van stad naar platteland. Groene vingers in de vorm van schakelparken moeten een recreatieve ingang van de stad vormen.

8.4 Conclusies

Stad en land moeten ieder hun eigen identiteit behouden.

De aanwezigheid van veel groen/natuur van hoge kwaliteit blijkt van grote invloed te zijn op het ontstaan van een wervend woon-, werk en verblijfsklimaat, en is daarmee ook van grote invloed op de regionale economie. Natuur en groen verdienen dan ook een zelfstandige positie zodat ze bij belangenafwegingen zwaarder dan tot nu toe het geval is mee tellen.

9 Thema: mobiliteit

Een intensieve relatie tussen landelijk gebied en de stad stelt ook eisen aan de mobiliteit van mensen en het beschikbare vervoer. Toch staat het openbaar vervoer in het landelijk gebied volgens een aantal geïnterviewden weinig in de belangstelling. In de stad, zo blijkt, zien mensen het openbaar vervoer als een redelijk alternatief voor de auto. Voor veel plattelandsbewoners gaat dit volgens een aantal geïnterviewden niet op. Dit geldt wel heel erg nadrukkelijk voor een specifieke bewonersgroep: de asielzoekers.

'Om de overstap van de auto naar het openbaar vervoer te stimuleren, heeft het geen zin om de bewoners in het landelijk gebied op hun gedrag aan te spreken. Er is geen probleembesef.'

Volgens één van de geïnterviewden heeft dit consequenties voor het stimuleringsbeleid van de overheid rondom het openbaar vervoer. Het openbaar vervoer zou veel vraaggericht moeten. Een voorbeeld hiervan is Vervoerplus (vervoer van huis tot huis).

'Het openbaar vervoer moet gestimuleerd worden tot een vraaggerichte ontwikkeling, i.p.v. aanbodgericht zoals nu. Van iedere gulden aan kosten in het openbaar vervoer betaalt de reiziger slechts 17 cent. Er is geen prikkel voor de vervoerder om naar de wensen van de reiziger te kijken. Alleen de overheid is interessant.'

'Er worden vaak verkeerde combinaties gelegd. Je moet niet de combinaties maken van vervoersafhankelijken met de 'keuzereiziger'. Aan mobiliteit hangt het imago van vrijheid. Dat combineert niet met kwetsbaarheid.'

'Bij vervoer in het landelijk gebied moet je aansluiten bij de sociale functie, de ontmoetingsplaats. Verder moet je zorgvuldig omgaan met: het soort openbaar vervoer, het imago, de tijden waarop de vervoersbehoefte bestaat en het traject dat gereden wordt.'

Eén van de geïnterviewden tenslotte uit zijn verbazing over het feit dat het openbaar vervoer voor recreanten beter geregeld is dan voor de bewoners van het gebied.

'Soms denk ik, waar zijn we nou mee bezig. Dan wordt vervoer voor recreanten in het buitengebied tot in de puntjes geregeld. Terwijl die er maar een paar maanden per jaar zijn. Maar het openbaar vervoer in het gebied is helemaal niks.'

9.1 Samenvatting

- Een intensieve relatie tussen stad en landelijk gebied stelt ook eisen aan het beschikbare vervoer en de mobiliteitsmogelijkheden van mensen.
- In tegenstelling tot de stad zien mensen in het landelijk gebied openbaar vervoer niet als redelijk alternatief voor de auto.
- Wil openbaar vervoer aanslaan dan moet het vervoer aansluiten bij een sociale functie. Daarnaast moet aandacht zijn voor het soort openbaar vervoer, het imago, de tijden waarop de vervoersbehoefte bestaat en het te rijden traject

9.2 Conclusie

Op het terrein van mobiliteit in het landelijk gebied is weinig bekend, met uitzondering van de mobiliteit t.b.v. van de recreatie. Bekend is dat bij kwetsbare groepen, zoals ouderen, mobiliteitsproblemen spelen. Bij oplossingen voor mobiliteitsvraagstukken spelen verschillende doelgroepen en het imago van het vervoerssysteem een rol.

De functieverbreiding van het landelijk gebied zal gevolgen hebben voor aard en omvang van het mobiliteitsvraagstuk .

10 Thema: recreatie

Recreatie is een snelgroeiende sector die economisch floreert. Voor een aantal gebieden in ons land, zoals Drenthe en Zeeland, is 25% tot 30% van de werkgelegenheid afkomstig uit recreatie. Volgens een aantal geïnterviewden is recreatie dan ook een belangrijke nieuwe economische drager in het landelijk gebied. Welke kansen voor de leefbaarheid biedt de recreatiesector? Welke knelpunten liggen er? En wat wil nu de recreant?

10.1 Kansen voor recreatie

Recreatie kan zeker een impuls betekenen voor een gebied, vinden de geïnterviewden. En de recreatiesector heeft op haar beurt ontzettend veel belang bij een leefbaar buitengebied. Om aantrekkelijk te zijn voor recreanten moet een gebied voorzieningen en landschap bieden waar de recreant om vraagt. In een gebied met veel aandacht voor cultuurhistorie wil men graag komen. Uit een buitengebied dat stinkt blijft men weg. Recreatie versterkt het zelfbewustzijn van en de waardering voor de 'wortels' van een streek. Recreanten zijn net als nieuwe bewoners op zoek naar het eigene van een streek.

'Is het landschap aantrekkelijk? Zijn er mogelijkheden voor activiteiten en overnachtingen? Ommen en zuid-Limburg zijn twee voorbeelden van regio's waar het goed gaat. Zou in Ommen het toerisme wegvallen, dan zouden er bijvoorbeeld geen supermarkten zijn. Nu zijn het er 6.'

10.2 Knelpunten

De geïnterviewden noemen ook een aantal knelpunten. Zo heeft de sector een divers karakter en een onvoldoende sterke organisatiestructuur voor belangenbehartiging. Het lukt maar niet om 'recreatie' duidelijk bij de overheden op de agenda te krijgen. Men ziet de sector niet als vanzelfsprekende partner van betekenis. Ook bij de gesprekken over nieuwe economische mogelijkheden in de reconstructiegebieden in Noord-Brabant ontbreekt de recreatiesector. Nieuwe ontwikkelingen en mogelijkheden in het toerisme worden daardoor over het hoofd gezien en kansen in het gebied niet ten volle benut.

'Bij de Decentralisatie Impuls heeft de rijksoverheid aangegeven deze taak te willen decentraliseren, maar bij de provincies en gemeenten was niemand om het thema op te pakken.'

Een ander knelpunt vormen de beperkingen bij het op peil houden van voorzieningen. Als gevolg van de Ecologische HoofdStructuur (EHS) en regelgeving is er weinig ruimte voor recreatieondernemers om hun voorzieningen aan te passen aan nieuwe wensen. Bij het uitblijven van zo'n kwaliteitsslag zijn verpaupering en opheffing van de recreatievoorziening het uiteindelijke gevolg. Dit wordt door de geïnterviewden gezien als een gemiste kans: de recreant zal zijn genoegens in het buitenland zoeken!

'Als de druk te hoog wordt in een gebied, krijg je erosie van de kwaliteit. Dit gebeurt bijvoorbeeld in gebieden als de Veluwe. Ondernemers in de recreatiesector krijgen geen ruimte om hun voorzieningen op peil te houden. Hun locatie ligt meestal in de EHS, en daar zijn enorme beperkingen ten aanzien van uitbreiding, parkeren enz.. Een gevolg van deze ontwikkeling is dat ondernemers hun zaak verkopen, het terrein wordt verkaveld en bebouwd met tweede woningen. Alsof dat zo goed is voor de EHS!'

'Door aantrekkelijke voorzieningen aan te bieden in eigen land, brengen meer Nederlanders hun vakantie hier door. Hierdoor dragen we bij aan een beter milieu (geen vliegtuig) en aan een betere economie in een gebied (bestedingen door toeristen). En we voorkomen versnippering van grote terreinen met heel veel groen.'

10.3 Recreatie en landschap

Een aantal geïnterviewden gaat in op de verhouding die de recreatiesector met 'landschap' heeft. De ontwikkeling van verblijfsrecreatie staat vaak op gespannen voet met behoud van het landschap. In gebieden met grote landschappelijke waarden is een grote behoefte aan nieuwe recreatiewoningen. Deze tasten echter het landschap aan. De agrarische en recreatieondernemers hebben gedeeltelijk gelijke belangen en soms ze komen elkaar wel eens tegen. De recreatieondernemer wil graag een open en aantrekkelijk landschap; de boer wil een optimale productieruimte. Het is steeds zoeken naar een evenwicht in 'voldoende mogelijkheden voor brood op de plank' en 'behoud van aantrekkelijk landschap'. Dagrecreatie en landschap gaan wel goed samen.

'De vraag is: hoe ver ga je in dat gebied met recreatie? Bungalowparken tasten het karakter van het gebied aan maar toerisme is ook de kurk van de economie.'

10.4 Recreatie in en om de stad

De geïnterviewden maken onderscheid tussen recreatie in de directe omgeving van de stad, en recreatie verder weg. In de directe omgeving van steden en in de steden zelf willen mensen vooral voorzieningen voor intensieve vormen van recreatie: veel variatie in aanbod direct onder handbereik. Extensievere vormen van recreatie vinden gewoonlijk verder weg van de stedelijke gebieden plaats. Het gaat dan bijvoorbeeld om wandelen en fietsen. Volgens de geïnterviewden kunnen deze extensievere vormen goed samengaan met landbouw en natuur.

'Rond de steden moeten de intensieve vormen van recreatie worden geconcentreerd. Hierbij moet je denken aan themaparken, maar ook surf- en zwemgelegenheden. Extensieve vormen van recreatie zoals wandelen, fietsen en kanoën kunnen samengaan met landbouw en natuur. De ontwikkeling in agrotourisme is daarbij belangrijk evenals de ontwikkeling in watertourisme.'

Voor de intensieve vormen van recreatie geldt dat het groen een betekenis moet hebben voor de bewoners van de stad. Mensen willen steeds minder kijkgroen, en meer functioneel groen.

'Nu moet het groen een betekenis hebben: wat kunnen mensen er doen, zoals: zitten, zich er 'buiten' voelen of een balletje trappen. Daarbij moeten we ook nadenken over het gebruik van het groen in de toekomst. Een goed voorbeeld van gebruiksgroen is het Vondelpark: het is oorspronkelijk gemaakt voor koetsen, daarna werden het wandelpaden, er wordt gefietst, en nu skate men daar. Het is blijkbaar een park met het juiste karakter en schaal.'

10.5 Wat wil de recreant

De recreant van tegenwoordig stelt hoge eisen. Hij wil graag op z'n wenken bediend worden. Sommige geïnterviewden noemen dit de 'zappende' recreant; deze 'zapt' in korte tijd van de ene naar de andere activiteit. Dit geldt vooral in de dagrecreatie. Een divers aanbod aan voorzieningen is dan ook nodig. Bij de inrichting van gebieden moet hier rekening mee gehouden worden. Ook bij de verblijfsrecreatie stelt de recreant hoge eisen.

'Direct van de caravan kunnen gaan wandelen, bij terugkomst een leuk skeelerpad kunnen benutten. Kun je daar niet in voorzien, dan blijven de recreanten weg.'

Eén van de geïnterviewden meent dat allochtonen ook de komende jaren voornamelijk in de eigen omgeving zullen recreëren. Stadsparken zijn bij hen daarvoor de favoriete plek. Over het algemeen zijn er in de steden nog maar weinig van dergelijke voorzieningen. Het zal nog jaren zal duren eer de allochtone recreanten ook van voorzieningen voor langer verblijf gebruik gaan maken.

'Men wil samenkomen in het groen, kleeftje uitspreiden, barbecuen... Daar moeten we meer gelegenheid voor scheppen. Kijk waar die mensen nu wonen, daar is vaak geen plek, dus stapt men in de auto. Maar deze mensen willen juist in de stad recreëren.'

10.6 Samenvatting

- Recreatie is een snelgroeiende, economisch florerende sector en hiermee een belangrijke nieuwe economische drager in het landelijk gebied.
- Recreatie kan een impuls geven aan een gebied en een bijdrage leveren aan de leefbaarheid ervan; recreatie zelf heeft ook belang bij een leefbaar buitengebied.
- Recreatieve aandacht voor cultuurhistorie versterkt het zelfbewustzijn en de waardering voor de 'wortels' van een gebied.
- Als knelpunten van de sector worden genoemd:
 - het diverse karakter en onvoldoende sterke organisatie;
 - beperkingen bij het op peil houden van voorzieningen;
 - de gespannen relatie tussen recreatie en landschap.
- De recreatiesector wordt niet als vanzelfsprekende gesprekspartner gezien bij de ontwikkeling van een streek. Hierdoor blijven kansen onbenut.
- Door beperkende regelgeving van overheden kunnen recreatieondernemers maar moeilijk inspelen op de hoge eisen van de recreant. De noodzakelijke kwaliteitsslag blijft daardoor uit en dat kan uiteindelijk leiden tot het verdwijnen van de voorziening.
- Er bestaat een spanningsveld tussen recreatie en landschap. Aan de ene kant zetten de recreatieondernemers zich in om het landschap aantrekkelijk te houden, aan de andere kant willen ze juist ook weer van alles in dat landschap bouwen en aanleggen.
- De huidige recreant is een kritische, zappende recreant. Hier moet bij de inrichting van gebieden rekening mee gehouden worden.
- In en om de steden bestaat een grote behoefte aan ruimte voor intensieve recreatie. Voor de intensieve vormen van recreatie moet het bestaande groen een meer functioneel karakter krijgen. Extensieve recreatie vindt plaats op grotere afstand van de stad. De extensieve vormen kunnen goed samengaan met landbouw en natuur.
- De komende jaren zullen allochtonen vooral in de dagrecreatie een rol spelen. Voorzieningen daarvoor blijven achter bij de behoefte.

10.7 Conclusies

Recreatie is een belangrijke nieuwe economische drager in een gebied. Het kan een impuls geven aan een gebied en daarmee de leefbaarheid verbeteren. Tot nu toe lukt het echter niet om 'recreatie' duidelijk bij de overheden op de agenda te krijgen. Men ziet de sector niet als vanzelfsprekende partner van betekenis. Hierdoor worden belangrijke kansen gemist, b.v. in de reconstructiegebieden in Noord-Brabant.

Een nieuwe groep recreanten wordt gevormd door allochtonen. Het beleid zou beter in moeten spelen op de wensen van deze en andere groepen recreanten. Bij de (her)inrichting van gebieden, met name in de periferie van steden, zou dit tot uitdrukking moeten komen in de vorm van specifieke voorzieningen.

11 De inrichting van Nederland

'Het landschap is dynamisch', aldus één van de geïnterviewden en hij doelde hiermee op het voortdurend veranderende landschap om ons heen. Dit heeft tot gevolg dat de inrichting van Nederland continu een punt van discussie is, zo ook in de interviews. Twee veel voorkomende thema's hierbij waren de planologische regelgeving en het gebiedsgericht beleid.

11.1 Planologische regelgeving

Veel geïnterviewden geven aan dat planologische regelingen belemmerend werken voor bewoners en ondernemers in het landelijk gebied. Deels is dit een vicieuze cirkel. Nieuwe en oude bewoners en ondernemers zitten gevangen in de regelgeving voor milieu en ruimtelijke ordening.

'Er zijn steeds meer niet-agrarische gebruikers van het landelijk gebied, zowel nieuwe bewoners als bezoekers. Door de moeilijkheden in de landbouw neemt de druk op nieuwe functies voor vrijgekomen gebouwen in strijd met het bestemmingsplan toe.'

'Als een boerderij de bestemming 'burgerwoning' krijgt, wordt het opeens een 'stankgevoelig object', waardoor de omliggende boeren opeens niet meer kunnen uitbreiden. Als een agrarisch bedrijf steeds meer van zulke burens krijgt, kan het al gauw geen kant meer op. Dan komt het 'op slot' te staan'

Sommige geïnterviewden hekelen de uitzonderingspositie die agrariërs vaak wordt gegeven als het gaat om regels. Volgens één van de geïnterviewden benaderen provincies en gemeenten het landelijk gebied nog steeds alsof de agrarische sector maatgevend is. Ze pleiten voor gelijke planologische regels voor iedereen.

'Er moet een koppeling komen tussen de agrarische sector en de andere sectoren, voor ieder dezelfde planologische regels.'

11.2 Gebiedsgericht beleid

In verschillende bewoordingen klinkt in de interviews door dat Rijksbeleid dat uitgaat van de eigenheid van een gebied de voorkeur verdient. Ruimte aan bewoners om te kiezen voor een eigen invulling vinden alle geïnterviewden wenselijk. Een streek kan zo nieuwe, 'eigen', oplossingen bedenken voor problemen.

'Het Rijk moet ruimte bieden aan gebiedsgericht beleid. Wat goed is voor de Gelderse Vallei hoeft dat niet voor de Achterhoek te zijn.'

Lokale betrokkenheid is een essentiële factor bij de realisatie van gebiedsgericht beleid. Juist in het stimuleren van dit proces zien een aantal geïnterviewden een taak voor LNV. LNV moet dan wel de meerwaarde inzien van zo'n proces op primair niveau.

Naast het stimuleren van een lokaal proces vinden sommige geïnterviewden het nodig dat er een duidelijk en richtinggevend kader komt waarbinnen er aan leefbaarheid gewerkt kan worden. Soms blijft landelijke regelgeving nodig, bijvoorbeeld voor stank. Deze geïnterviewden menen ook dat de overheid zich onvoldoende realiseert dat het in gang zetten van zo'n lokaal proces ook consequenties heeft voor het instrumentarium.

'De vele algemene regels die we in Nederland voor van alles en nog wat hebben zouden meer een kader moeten bieden. Hierdoor worden initiatieven die ontstaan, ondersteund bij de realisatiefase.'

'LNV moet stimuleren dat er nagedacht wordt over ontwikkelingen in het landelijk gebied, zodat gemeenten niet stuk voor stuk het wiel hoeven uit te vinden.'

Veel geïnterviewden geven aan dat er bij de inrichting van een gebied vaak spanning is tussen de wensen van mensen in een bepaald gebied en de claims van buitenaf. Het gebied en haar bewoners maken een eigen ontwikkeling door, en veel grootschalige projecten sluiten daar niet goed bij aan. De ecologische hoofdstructuur, grootschalige recreatieprojecten en grootschalige infrastructuur projecten zijn daar voorbeelden van.

11.3 Regie bij gebiedsgericht beleid

'Het Rijk (een combinatie van ministeries) moet kaders scheppen om ruimte aan de gebieden te geven. Het Rijk moet heldere doelstellingen formuleren, bijvoorbeeld voor ruimtelijke of landschappelijke winst, en de middelen daarop afstemmen. De provincies hebben een regisserende taak, bewaken de kaders.'

Deze geïnterviewde heeft een duidelijk beeld wie de regie moet voeren bij gebiedsgericht beleid. Meer geïnterviewden denken er zo over. Ze geven aan dat dit heldere afspraken en samenwerking vereist tussen de overheden op de verschillende niveaus. Vooral ook voor het punt waar de samenwerking ophoudt en de verantwoordelijkheid van de volgende 'laag' begint. Bovendien ervaart men nogal eens dat men met de mond wel een gebiedsgerichte aanpak belijdt maar dat er in de daden weinig van terug te vinden is.

Bovenal geven geïnterviewden aan dat het belangrijk is dat de gemeente, provincie en LNV helder zijn over wat ze willen en over de plannen die er zijn. Halverwege de rit vertellen dat het geld op is, of steeds een andere invulling aan de plannen geven kan niet volgens hen. Niets werkt frustrerender dan een overheid die niet duidelijk is. Afstemming tussen de verschillende partijen is essentieel. Dit gaat echter nogal eens gepaard met de nodige spanning.

'Nu is het nog zo dat, zodra we boven het lokale niveau uitkomen, de verschillende organisaties veel minder of helemaal niet samenwerken: lokale afspraken worden op regionaal en provinciaal niveau te vaak doorkruist.'

Ze pleiten ook daarin voor een regiepartner die de balans kan zoeken tussen alle grote en kleinere initiatieven. Dit kan de provincie of een regionaal projectbureau zijn.

11.4 Samenvatting

- Het landschap is dynamisch. Hierdoor is inrichting van Nederland continu een punt van discussie. Belangrijke thema's bij de inrichting van Nederland zijn planologische regelgeving en gebiedsgericht beleid.
- Planologische- en milieuregelgeving werkt belemmerend voor (nieuwe) bewoners en ondernemers in het landelijk gebied.
- Er moet één planologische regelgeving voor alle ondernemers komen. Geen uitzonderingspositie voor de agrarische sector.
- Gebiedsgericht beleid –uitgaan van de 'eigenheid' van een gebied- verdient de voorkeur als het gaat om leefbaarheid van een gebied.
- Lokale betrokkenheid en mogelijkheden voor eigen invulling door mensen is essentieel bij gebiedsgericht beleid. Maak mensen actief in plaats van reactief.
- LNV moet een trekkende rol op zich nemen om lokale participatie bij beleidsvorming van de grond te krijgen en moet het instrumentarium hieraan aanpassen.
- Voor een aantal zaken (zoals stank) blijft, naast lokale regelgeving, landelijke regelgeving noodzakelijk.

- De regie bij gebiedsgericht beleid moet bij het Rijk liggen. Het moet duidelijk zijn waar de verantwoordelijkheden voor diverse overheden ophouden of beginnen en het moet duidelijk zijn wat de grenzen zijn van wat bewoners en ondernemers kunnen, mogen en moeten.
- Aandachtspunt is de spanning tussen wensen van mensen in een bepaald gebied en de claims van buitenaf. Grootschalige projecten als EHS en infrastructurele of recreatieprojecten sluiten niet aan bij de ontwikkeling van de bewoners zelf.

11.5 Conclusies

Het is de vraag of het maatschappelijk gezien wenselijk is om agrariërs een uitzonderingspositie te laten innemen binnen de planologische regelgeving. Een agrarische hoofdstructuur is als variant genoemd.

Gebiedsgericht beleid heeft de toekomst. Lokale betrokkenheid is hierbij een essentiële factor.

Het huidig instrumentarium benut maar in geringe mate de betrokkenheid van de bewoners bij hun leefomgeving. Is het wenselijk en mogelijk het instrumentarium hiervoor te benutten.

Bij gebiedsgericht beleid zijn verschillende overheden betrokken. Het moet duidelijk zijn waar de verantwoordelijkheden voor de diverse overheden ophouden of beginnen. Het rijk heeft hier een taak in. Verder moet het rijk de kaders scheppen voor het gebiedsgericht beleid: wat kunnen, mogen en moeten bewoners en ondernemers. Heel belangrijk is dat het rijk duidelijk is over haar wensen en plannen.

12 LNV en het landelijk gebied

Met een landelijk gebied dat de laatste decennia sterk veranderd is, zal LNV zich moeten herbezinnen op haar rol en taak in dat landelijk gebied. De wijze waarop LNV dat landelijk gebied tegemoet treedt vraagt in de ogen van de geïnterviewden daarbij bijzondere aandacht. Is communicatie daarbij sleutel tot succes? En wie zouden met elkaar moeten samenwerken?

12.1 Coördinerende rol voor LNV

De meerderheid van de geïnterviewden vindt dat LNV zich hard moet maken voor het platteland. Een platteland waar niet meer alleen boeren de toon zetten, maar waar velen leven, wonen en werken. Een ministerie van landbouw is achterhaald; een agrarische onderneming ziet men nu niet anders dan 'gewoon' midden- en kleinbedrijf (MKB).

'Ik ben blij met de verandering in de koers van LNV. Het Ministerie van LNV is belangrijk voor de leefbaarheid in dorpen en het hoort ook bij het Ministerie, het moet alleen niet alleen naar landbouw of natuurbeheer kijken. Bij de herinrichting van de ruimte moet LNV zich ook afvragen hoe dat de sociale infrastructuur beïnvloedt.'

Alle geïnterviewden vinden dat ook andere ministeries, zoals VWS, V&W en EZ van belang zijn waar het gaat om leefbaarheid. LNV zou volgens hen dan ook de samenwerking met andere ministeries, overheden en mogelijk andere partijen moeten stimuleren. Ze pleiten daarmee voor een meer integrale aanpak van leefbaarheid. Ook 'Brussel' moet hier bij betrokken worden. De verdeling van verantwoordelijkheden moet heel duidelijk zijn.

'Er moet een decentralisatie van het plattelandsbeleid komen; net als bij GSB een ISV+ voor het landelijk gebied. De ICES-gelden bieden hiervoor kansen. Bij het BANS-akkoord moet de provincie de rol van regisseur krijgen en geeft LNV het kader weer. Hierbij moeten sectorale potjes worden vermeden. Deze zijn de dood in de pot.'

Een geïnterviewde noemt LNV een veelkoppig monster dat moet werken aan zijn eigen interne cohesie voor het de coördinerende rol kan oppakken.

'LNV komt vooral over als een veelkoppig monster, waarvan de verschillende onderdelen niet op een lijn opereren. Dat moet het ministerie allereerst maar eens helder zien te krijgen: de interne cohesie. (...) Het moet de consequenties voor leefbaarheid van haar uiteenlopende acties, of het nu natuur, landbouw, visserij of recreatie betreft, meenemen bij de voorbereiding en besluitvorming.'

12.2 LNV als stimulator van het gebiedsgericht proces

Naast een coördinerende rol zien vele geïnterviewden ook een rol voor LNV als stimulator van het gebiedsgericht proces. Wil LNV deze rol goed kunnen spelen, dan zal ze meer waarde aan dat gebiedsgerichte proces moeten toekennen dan ze tot nu toe heeft gedaan. Het betekent volgens een aantal geïnterviewden dat LNV zichzelf op de achtergrond zet. Immers de ontwikkeling in het gebied staat dan centraal.

'LNV zou geld/kennis/inzet moeten durven investeren in tijdelijk opbouwwerk en tijdelijke ondersteuning van activiteiten, zonder daar direct resultaat van te verwachten. (...) Dat betekent dat je niet van tevoren weet waar je op kunt afrekenen. Wel kun je voorwaarden stellen t.a.v. proces, informatieverstrekking enz..'

'Het ministerie moet de meerwaarde zien van het proces op primair niveau. Geef burgers en boeren meer budget en ruimte om hun eigen ontwikkeling te 'ontwikkelen' of door te maken. Faciliteer dit proces'

Het voordeel van deze benadering is dat het mensen actief maakt in plaats van reactief. LNV kan voor een goed verloop van dit proces ook eens kijken naar niet-traditionele gesprekspartners. Zo treden lokale dorpsbelangenverenigingen vaak op als aanspreekpunt voor lokale belangenbehartiging. Voor LNV zijn ze echter een nieuwe partner.

'LNV zou de ontwikkeling in het landelijk gebied centraal moeten stellen. (...) In de kleinere lokale organisaties vindt immers de vernieuwing plaats. Om de kleine organisaties te ontmoeten, moet je gewoon een week in een gebied gaan zitten, praten met mensen enz.. Dan krijg je ze vanzelf boven tafel.'

12.3 Communicatie: het sleutelwoord?

Sleutelwoord bij leefbaarheid is volgens de geïnterviewden: communicatie. Vanzelfsprekend is het dat je daarbij denkt aan communicatie tussen lokale betrokkenen in een gebied. Maar veel geïnterviewden geven aan dat er ook in de communicatie en afstemming tussen LNV en gebieden veel valt te verbeteren. Een voorbeeld hiervan zijn de vele pilots en projecten die overheden in gebieden doen zonder dat zo'n gebied daar nu veel wijzer van wordt. Omgekeerd worden lokale projecten die ontstaan vanuit behoefte van de bewoners vaak niet gehonoreerd, omdat ze niet passen binnen regelgeving, beleidsitems of politieke wind. In de communicatie over en afstemming tussen lokale wensen en ideeën die 'van buiten' komen zou veel winst voor de leefbaarheid behaald kunnen worden.

'Kleine projecten, initiatieven van de plaatselijke bevolking, worden juist gefrustreerd en blijven liggen. Je zou deze kleine projecten juist adequaat verder moeten helpen en laten matchen met de (grotere) projecten van de rijksoverheid.'

'Het is belangrijk om te laten zien dat je burgers serieus neemt. Je moet een kader scheppen waar bewoners vervolgens invloed op uit kunnen oefenen en daar moet je als overheid dan ook daadwerkelijk wat mee doen.'

Sommigen zien LNV als een ministerie dat bijna weigert in te zien dat de tijden zijn veranderd, dat het landelijk gebied verandert. En dat dat ook consequenties heeft voor hoe het ministerie haar omgeving tegemoet zou moeten treden,

'LNV heeft een communicatieprobleem. Waar ruimte schaars is roepen nieuwe eisen (bijvoorbeeld bij het omhoog brengen van het waterpeil) emotionele reacties op. Dat moet zorgvuldig uitgelegd worden, inclusief de nieuwe kansen die het met zich meebrengt. Anders blokkeert het de mensen en versterkt het hun gevoel van wij zijn overbodig in Nederland.'

Overduidelijk is dat er weerstand ontstaat als mensen zich niet herkennen in plannen van de overheid. Een van de geïnterviewden merkt daarbij op dat bewoners hun mogelijkheden om invloed uit te oefenen vaker zouden moeten gebruiken. Hoe langer ze daarmee wachten, des te minder invloed ze hebben. Echter, niet iedereen is assertief genoeg om zelf wat te ondernemen ten aanzien van de eigen leefomgeving.

12.4 Reconstructie

Veel geïnterviewden gaan speciaal in op de rol van LNV bij de reconstructie. Rondom de reconstructie laat LNV 'sociale' kansen liggen. De ambitie van de reconstructie is goed en het instrument is voldoende breed. Maar aan de plannen ontbreekt de sociaal-culturele dimensie.

'Leefbaarheid op de agenda van LNV is een doorbraak. Het moet nu nog in beleid en plannen duidelijk meegenomen worden. B.v. bij de reconstructie, dit is nu teveel gekoppeld aan de varkenshouderij. Hierbij zou je andere maatschappelijke groeperingen meer moeten betrekken; bij benoemingen rekening moeten houden met lokale groepen. Geijkte zoekprocedures doorbreken. Zoals de reconstructie nu is vormgegeven komt het niet op de agenda.'

12.5 Samenvatting

- LNV moet zich hard maken voor het landelijk gebied waar velen leven, wonen werken en recreëren. LNV is belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied.
- LNV moet een coördinerende rol op zich nemen en samenwerking tussen ministeries, overheden en andere partijen stimuleren.
- LNV heeft een stimulerende rol in het gebiedsgerichte proces.
- Leefbaarheid moet op integrale wijze benaderd worden. Het speelt een rol in beleid van Brussel, rijk, interprovinciaal en provinciaal.
- Communicatie is het sleutelwoord: binnen LNV zelf, tussen LNV en het gebied, en tussen lokale betrokkenen in een gebied.
- Goede vormen van communicatie verdienen extra aandacht.

12.6 Conclusies

LNV moet zich herbezinnen op haar rol en taak in het landelijk gebied. Het platteland is niet langer alleen het domein van de boeren, maar van 16 miljoen Nederlanders, die er wonen, werken of recreëren. Om de leefbaarheid van het landelijk gebied te vergroten is dan ook een integrale aanpak nodig, waarbij ministeries, lagere overheden en andere partijen betrokken worden en samenwerken. LNV zou dit proces moeten coördineren.

Daarnaast zal LNV de gebiedsgerichte beleidsprocessen moeten stimuleren. Sleutelwoorden hierbij zijn communicatie, afstemming tussen overheden, benutten van lokale actoren en wellicht wat meer flexibiliteit en creativiteit.

Uit de interviewronde blijkt dat in het landelijk gebied een aantal trends waarneembaar is. Deze zijn voor LNV een gegeven en LNV zal deze hieronder opgesomde maatschappelijke ontwikkelingen een plek moeten geven in haar beleid.

Woonfunctie is een economische en sociale drager voor het landelijk gebied

Met name de ontwikkeling van de woonfunctie in het landelijk gebied zal grote gevolgen hebben voor het karakter daarvan. Hierbij is van belang dat deze nieuwe bewoners kiezen voor de woonplaats op basis van de woonomgeving. Belangrijke waarden daarbij zijn een aantrekkelijk landschap, rust, ruimte en groen en een goed sociaal klimaat. Het landelijk gebied trekt vooral nieuwe bewoners die vanuit een positieve keuze daar zijn gaan wonen. Juist dergelijke groepen zijn bereid financieel en sociaal in hun woonomgeving te investeren.

Sociale structuren veranderen

Door nieuwe bewoners veranderen de sociale structuren en ontstaan nieuwe normen en waarden. Er is geen cumulatie van problemen, de ontwikkeling biedt kansen voor het landelijk gebied. Daarnaast zijn er bepaalde kwetsbare groepen in het landelijk gebied die in de nieuwe structuren aandacht behoeven zoals ouderen en eenoudergezinnen.

Van lokale naar regionale werkgelegenheid

Door de grote toename van mobiliteit is de lokale arbeidsmarkt van beperkt belang, de regionale werkgelegenheid is belangrijk. Deze is voor grote delen van Nederland door de verwevenheid van stad en land goed te noemen. Lokale werkgelegenheid is niet bepalend voor de leefbaarheid in een gebied maar een zekere minimale omvang is wel noodzakelijk. Zoals aangegeven is in de meest landelijke gemeenten niet meer dan 20% van de werkgelegenheid gekoppeld aan de agrarische sector. Daarmee is landbouw niet meer 'de' maar 'één van de' economische sectoren geworden. In het verleden speelde landbouw juist een belangrijke rol in de lokale werkgelegenheid.

Nieuwe economische bedrijvigheid en vrijkomende agrarische gebouwen

In het landelijke gebied ontstaat nieuwe economische bedrijvigheid die vaak situeren in vrijkomende agrarische gebouwen. Welke vormen van bedrijvigheid passen in het landelijk gebied en dragen bij aan de kwaliteit? Hoe speel je in op regionale verschillen: in de verstedelijkte regio's van Nederland is de vraag naar woningen en bedrijfsruimte in het landelijk gebied zeer hoog. Daarmee zullen vooral bestaande bedrijven in staat zijn een concurrerende prijs te bieden bij

vrijkomende agrarische gebouwen. In de landelijke regio's (Noord-Nederland en Zeeland) is de druk op vrijkomende gebouwen minder groot. Hier liggen kansen en randvoorwaarden voor startende bedrijven anders. Bij agrarische en andere vormen van bedrijvigheid zal moeten worden vastgelegd welke omgevingseisen (Planologisch, milieu, infrastructuur, etc) worden gesteld aan de bedrijven die zich in het landelijk gebied willen vestigen. Het is de vraag of alle huidige landbouwbedrijven door hun schaal en intensiteit inpasbaar zullen zijn in het landelijk gebied of dat het aanwijzen van agrarische bedrijventerreinen of een agrarische hoofdstructuur voor de intensieve bedrijven meer passend is.

Landbouw is een landschappelijke drager

Landbouw is een landschappelijke drager, met name de grondgebonden sectoren. Ook in de toekomst zal 60% van het landelijk gebied een landbouwkundig gebruik kennen. Voorwaarde hiervoor is dat de grondgebonden landbouw een economisch concurrerende sector kan blijven.

Landbouw in dialoog met de samenleving

Er zijn in Nederland goede kansen voor de agrarische sector. Er is toekomst voor een structureel duurzame landbouw die hoogwaardige producten maakt. De wensen van de markt en van de maatschappij moeten daarbij richtinggevend zijn. Voorwaarde voor een gezonde toekomst is een goede dialoog tussen de agrarische sector en maatschappij. Op dit moment neemt zowel de agrarische sector als geheel en de boer als individu een geïsoleerde positie in. Het besef groeit dat de dialoog belangrijk is maar de stap blijkt moeilijk te maken.

Dialoog tussen stad en platteland

Stad en land hebben elkaar steeds meer nodig. Het platteland levert rust en ruimte voor de stedeling en de stad levert de benodigde voorzieningen. Stad en platteland raken met elkaar verweven maar de meerwaarde ligt in het behoud van een eigen identiteit.

Recreatie is een sterk groeiende sector

In onze samenleving is recreatie een steeds belangrijker wordend fenomeen en de vraag zal toenemen. Het landelijk gebied biedt mogelijkheden voor de recreatie, bijvoorbeeld door toenemende toegankelijkheid van agrarisch natuurlandschap. Voor iedere vorm van recreatievorm zal de landschappelijke, sociale en ecologische inpasbaarheid bepaald moeten worden. Daarbij is het zinvol specifiek aandacht te hebben voor dag- en verblijfsrecreatie.

13 Aanbevelingen

LNV heeft van oudsher een sterk accent liggen op de agrarische productiefunctie en voorraadfunctie voor natuur en landschap. De laatste jaren heeft het landelijk gebied meerdere functies:

- productiefunctie: voor niet alleen de landbouw, ook andere vormen van bedrijvigheid zien voordelen in vestiging op het platteland;
- publieke gebruiksfunctie: ruimte voor wonen, werken en recreëren;
- voorraadfunctie voor biodiversiteit, rust, ruimte, strategische watervoorraden, landschap, cultuurhistorie, donker.

13.1 Aanbeveling 1: Functieverbreding vertalen in beleid

De functieverbreding van het landelijk gebied is een gegeven en dient als uitgangspunt te worden genomen in beleid. De functies hebben allen een gelijkwaardig maatschappelijk belang, per gebied zal de relatieve zwaarte verschillen. Ten opzichte van het verleden betekent dit een verschuiving in de beleidsmatige aandacht waarbij meer aandacht is voor de publieke gebruiksfunctie van wonen, werken en recreëren. Deze functie dient in evenwicht met de productie- en voorraadfunctie te worden vormgegeven.

Doelgroepen van het LNV-beleid zijn de ondernemers (waaronder agrariërs), bewoners en bezoekers van het landelijk gebied, dus 16 miljoen Nederlanders.

LNV moet de functies in samenhang tot ontwikkeling laten komen onder voorwaarde dat deze de kwaliteit van het landelijk gebied beschermen en ontwikkelen. Hierbij zal voor ieder van de functies doelen geformuleerd moeten worden op het terrein van economische concurrentiekracht, ecologische duurzaamheid, sociale cohesie en culturele identiteit.

LNV moet voor die terreinen waar zij beleidsverantwoordelijkheid voor draagt ook de sociaal-culturele aspecten vorm geven. Deze uitdaging heeft alleen kans van slagen als zowel in het wettelijk kader als in de bestuurlijke organisaties ruimte en aandacht voor deze aspecten is gegarandeerd. Reconstructie en herstructurering van de glastuinbouw bieden hiervoor een goede kans.

13.2 Aanbeveling 2: Verbreding van kennis en netwerk is noodzakelijk

De functieverbreding vraagt om een nieuwe oriëntatie van LNV op haar omgeving. Dit betekent een verbreding van de kennis en van het netwerk van LNV.

Bij de formulering van het LNV beleid zal een kennis- en netwerk ontwikkeling tot stand moeten komen waarbij hiaten uit de onderstaande matrix worden ingevuld.

Tabel Netwerk en beleidsmatige aandacht van LNV

Functies die het landelijk gebied moet vervullen, deze bepalen samen de kwaliteit van het landelijk gebied

	<u>Productiefunctie</u>		<u>Gebruiksfunctie</u>		<u>Voorraadfunctie</u>	
	Agrar.	Niet-agrar.	Bewoners	Bezoekers	L,N,B,F*	R,R,G*, Water
Doelstelling						
Economisch	++	--	--	+	--	+
Ecologisch	++	--	--	-	++	+
Sociaal	-	--	--	-	--	-
Cultureel	-	--	--	+	++	-

*L,N,B,F: Landschap, natuur, bosbouw, faunabeheer/ R,R,G: Rust, ruimte en groen

++: LNV heeft een goed netwerk en beleidsmatige aandacht.

--: LNV heeft een slecht ontwikkeld netwerk en beperkte beleidsmatige aandacht.

13.3 Aanbeveling 3: Coördinerende rol van LNV

LNV heeft een coördinerende rol in het landelijk gebied. LNV moet een duidelijk visie geven op het landelijk gebied en visievorming bij andere departementen stimuleren.

Voorbeelden waarbij de coördinerende rol van LNV nu al tot uiting komen zijn mobiliteit en toegankelijkheid van voorzieningen voor kwetsbare groepen (eenoudergezinnen, ouderen). Bij het laatste dient de aandacht niet uit te gaan naar het behoud van voorzieningen in het landelijk gebied. Het gaat om de combinatie van fysieke infrastructuur en de betrokkenheid van de burgers. LNV moet een kader bieden waarbinnen processen in het gebied tot stand kunnen komen. Een beleid waarin randvoorwaarden worden aangegeven en het instrumentarium integraal kan worden ingezet.

Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden

Provincie Zeeland	dhr K. van der Does
VROM-raad	dhr R. van Engelsdorp Gastelaars
Gemeente Ede	dhr R. Spiegelenberg
Universiteit van Amsterdam-AME	dhr F. Thissen
Gemeente Amsterdam	mw. R. Peters
IMCO	mw. L. Smaal
SBB-Regio Flevoland Overijssel	dhr A. de Gelder
Gemeente Schouwen Duiveland –VWS pilot	dhr S.D.F. Babijn
Recron	dhr. D.J.Verstand
Land- en tuinbouworganisatie LTO-Nederland	mw. J. van Doorn
Friese Landelijke Dorpen (FLD)	dhr J. Fokkema
Dorp en bedrijf Friesland (DBF)	dhr. K. Zeldenrust
Landelijk Centrum Opbouwwerk (LCO)	dhr H. Rozema
Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen (NBvP)	mw. G. van Zwol
Issala - Deventer Stad-Land	Mw. J. Lamberts
Provincie Noord-Brabant	dhr G. Tertoolen
De Rudolphstichting	dhr. G. de Jong
Provincie Drenthe	mw. L. Kompier
THD-A	mw. H. Meester
Raad voor het Landelijk Gebied	dhr. T. Beckers

Bijlage 2a Brief aan geïnterviewden

Leefbaarheid op het platteland

Voor een evenwichtig, integraal en samenhangend beleid voor het landelijk gebied zal LNV kennis moeten hebben van zowel fysiek-ruimtelijke als sociaal-culturele aspecten. Het thema leefbaarheid richt zich op de kwaliteit van het landelijk gebied zoals deze beleefd wordt door bewoners en bezoekers. Wat is leefbaarheid? We hebben gekozen voor een werkdefinitie voor leefbaarheid die we tijdens het interview als basis kunnen gebruiken.

Werkdefinitie leefbaarheid

Leefbaarheid kent ruimtelijke, sociale en economische componenten die onderling verweven zijn. Een gevoel van onveiligheid, bijvoorbeeld, kan zowel veroorzaakt worden door sluiting van een politiepost (regionalisering), rondhangende jongeren(sociaal) of dichtgetimmerde winkels (economisch). Globaal geeft leefbaarheid aan: **'De mate waarin het goed toeven is in een gebied'**. Daarbij kun je denken aan werk, woning, woonomgeving (milieu en landschap), onderwijs, voorzieningen (zoals zorginstelling, sport- en recreatiecentra, winkels) en de bereikbaarheid daarvan, veiligheid, sociale netwerken en de invloed die je uit kunt oefenen op je eigen omgeving.

Thema's waarin leefbaarheid aan de orde is:

Als eerste aanzet zijn een aantal thema's geselecteerd waarvan wij verwachten dat ze van grote invloed zijn op de veranderingen in het landelijk gebied. Deze thema's zijn hieronder omschreven.

- ◆ Het nieuwe wonen en werken in het landelijk gebied.
 - Wonen in dorpen en het landelijk gebied is in trek, de vraag overtreft het aanbod. Er zijn verschillende bewonersgroepen te onderscheiden. Zo trekken gezinnen met kleine kinderen vaker naar kleinere gemeenten in de nabijheid van grote steden. Daarnaast is er een groei in pensioenmigranten en is de vraag naar tweede woningen groot. Op welke wijze moet beleidsmatig met deze wens worden omgegaan en wat betekent deze ontwikkeling voor de samenhang binnen de dorpen?
 - Steeds meer agrarische bedrijven krijgen een niet-agrarische bestemming. De mogelijkheden voor ICT vormen de basis voor nieuwe bedrijvigheid waardoor mensen en bedrijven meer en meer footloose worden. Een aantrekkelijke woon- en leefomgeving wordt dan een belangrijke vestigingsfactor voor kleinschalige bedrijvigheid. Hoe zorg je ervoor dat de kwaliteit van het landelijk gebied gewaarborgd blijft? Welke vormen van bedrijvigheid passen binnen die kwaliteitsvraag, bv. ICT en dienstensector.
- ◆ Culturele identiteit en maatschappelijke waardering voor het landschap.
 - Bosbouw heeft eind jaren 60 de omslag van houtproductie naar maatschappelijke functie gemaakt. Voor het cultuurlandschap (inclusief de landbouw) staan wij voor eenzelfde opgave. Wat kunnen wij van dit proces bij bosbouw leren?
 - De rol van vrijwilligers in het natuurbeheer: hoe kun je bewoners en bezoekers van het landelijk gebied een grotere rol laten spelen bij het onderhoud van het landschap. Welke concepten zien wij voor de toekomst → wat kunnen wij leren van het vrijwilligerswerk in andere sectoren, bv. ervaring in de zorgwereld.
- ◆ Mobiliteit in het landelijk gebied.

Mobiliteit blijkt een belangrijke voorwaarde voor maatschappelijke participatie. Vraag is of de mate waarin bewoners beschikken over mobiliteit in overeenstemming is met hun behoefte daaraan. Zijn er kwetsbare groepen te onderscheiden en ligt er voor deze groepen een problematiek met een andere omvang dan voor stedelijke omgeving? Bij mobiliteit wordt

gekeken naar alle vormen van mobiliteit (auto, openbaar vervoer, (brom)fietser en voetganger). De aspecten verkeers- en sociale veiligheid worden in beschouwing genomen voor de verschillende groepen: ouderen, jongeren, arbeidzamen, taakcombineerders, allochtonen?

- ◆ De groene deltametropool vanuit sociaal-culturele invalshoek. Samenhang in stad en land zal de komende jaren nog verder toenemen. Hoe geeft LNV vorm aan de groene ruimte in de stad en welke sociale en culturele functies en kwaliteiten zoekt de stedeling in de groene ruimte. Welke kwaliteiten zoekt de stedeling in het groen in de stad? Welke functie heeft het?
- ◆ Landbouw met het gezicht naar de samenleving.
 - Op welke wijze draagt landbouw bij aan de kwaliteit van het landelijk gebied?
 - Maatschappelijke positie van de agrarische sector. De agrarische sector staat voor een periode van herstructurering. Hoe kun je deze periode benutten om een sector te realiseren met meer maatschappelijke waardering? Hoe verbeter je de dialoog tussen agrarische sector en maatschappij?
- ◆ Sociale cohesie ,ofwel het warme bad van de dorpscultuur. Als kwaliteit van het landelijk gebied worden sociale cohesie en een herkenbare lokale identiteit van het eigen dorp of de regio genoemd. Hoe kunnen wij deze aspecten in beeld brengen en de kwaliteit borgen binnen ons beleid? (Sociale cohesie is: "de mate waarin mensen in gedrag of beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als lid van de maatschappij en als burger in de samenleving").

Bijlage 2b Vragenlijst interviews

Externe interviews

1. Werkdefinitie van leefbaarheid

De mate waarin het goed toeven is in een gebied.

Daarbij kun je denken aan: werk, woning, woonomgeving (milieu en landschap), onderwijs, voorzieningen (zoals zorginstellingen, sport- en recreatiecentra, winkels) en de bereikbaarheid daarvan. Voorts: veiligheid, sociale netwerken en de invloed die mensen kunnen uitoefenen op hun eigen omgeving

Herkent u deze omschrijving?

Wilt u een andere formulering voorstellen?

2. Hoe belangrijk vindt u de volgende thema's voor leefbaarheid op het platteland:

1. *het nieuwe wonen*: landelijk wonen in een regionale arbeidsmarkt;
2. *het nieuwe werken*: landelijk werken in een regionale woningmarkt;
3. *landbouw naar samenleving*: nieuwe producten en diensten, andere productieprocessen;
4. *de groene deltametropool*: groen in de stad – stedelijke functies op het land;
5. *culturele identiteit en landschap*: identificatie en vrijwilligerswerk;
6. *sociale cohesie*: het warme bad van de dorpscultuur;
7. *mobiliteit*: vervoer op maat langs veilige routes

Zijn er andere thema's die van belang zijn?

Het nieuwe wonen

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen?
 - voor *het nieuwe wonen*?
 - wat verwacht u van de koopkrachtige vraag naar landelijk wonen?
 - hoe staat het met de witte schimmel van nieuwbouw bij dorpen?
 - welke bijdrage kunnen nieuwe buitenplaatsen leveren aan de leefbaarheid?
 - welke bijdrage leveren nieuwe bewoners aan de leefbaarheid?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe wonen*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe wonen*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, burens, kennissen, consumenten, werkzamen, zorgers, burgers?

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe wonen*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *het nieuwe wonen*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?

Het nieuwe werken

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe werken*?
 - welk soort bedrijven trekt het platteland? B.v. footloose?
 - welke bijdrage levert ICT telewerken?
 - hoe is de relatie van werkers op het platteland met de stad? Sluiten ze zich af?
 - welke impulsen geeft werken thuis of dicht bij huis aan de lokale gemeenschap?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe werken*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe werken*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz.?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, burens, kennissen, consumenten, werkzamen, zorgers, burgers?

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor *het nieuwe werken*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *het nieuwe werken*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet.

Landbouw naar de samenleving

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *landbouw naar de samenleving*?
 - welke functie hebben de niet-agrarische nevenactiviteiten? (verhullen, doekje voor het bloeden)?
 - voor welke nieuwe activiteiten gaan vrijkomende gebouwen en terreinen gevraagd worden? (soorten wonen, diensten, productie, positief, negatief)
 - welke bijdrage leveren niet-agrarische nevenactiviteiten aan de leefbaarheid?
 - welke soorten landbouw zullen zich vooral ontwikkelen?
 - wat betekent dit voor de status van boeren?
 - hoe zullen zich vraag en aanbod van agrarische gebouwen voor nieuwe bestemmingen tot elkaar verhouden?
 - welke kans of bedreiging ziet u in de regeling 'ruimte voor ruimte'?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor *landbouw naar de samenleving*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *landbouw naar de samenleving*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomité's, sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, bure

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor *landbouw naar de samenleving*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *landbouw naar de samenleving*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?

De groene deltametropool

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *de groene deltametropool*?
 - Hoe zal zich de stedelijke verdichting verder ontwikkelen?
 - Hoe zal het gaan met de natuur in de stad?
 - Welke nieuwe kwaliteiten gaan stedelingen zoeken in de groene ruimte?
 - Welke bedreiging vormt de stedelijke verdichting voor het groen?
 - Welke bedreiging vormt het groen voor het stedelijk weefsel?
 - Hoe zal zich de samenhang in de stad zich ontwikkelen?
 - Welke kansen of bedreigingen brengt de ontwikkeling van natuur en gebruiksgroen voor cultuurlandschap?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor *de groene deltametropool*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor *de groene deltametropool*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, bure

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor *de groene deltametropool*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *de groene deltametropool*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?

Culturele identiteit en landschap

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *culturele identiteit en landschap*?
 - hoe zal de agrarische productie zich ontwikkelen in het cultuurlandschap? (toename/afname, waardoor)
 - hoe ontwikkelt zich de vraag naar landbouwgrond en –gebouwen voor andere maatschappelijke functies?
 - wat gebeurt er met het verschil tussen stad en platteland?
 - hoe ontwikkelen zich landschap en ecosysteem (verbeteren, verslechteren)?
 - wat gebeurt er met de oude lokale en regionale verschillen? Ontstaat er iets nieuws?
 - wat gebeurt er met de landbouw zonder voldoende impulsen uit andere maatschappelijke functies?
 - wat gebeurt er met de landbouw met een overmaat aan niet-agrarische wensen?
 - wat kunnen we leren van de omslag in de bosbouw van houtproductie naar multifunctioneel bos?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor de *culturele identiteit en landschap*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *culturele identiteit en landschap*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, bure

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor de *culturele identiteit en landschap*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *culturele identiteit en landschap*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?

Sociale cohesie

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *sociale cohesie*?
 - wat betekenen de verhuizingen naar het landelijk gebied voor het aantal mensen dat ter plaatse geboren en getogen is?
 - wat voor soort nieuwkomers zullen vooral naar het landelijk gebied verhuizen?
 - wat zullen de allochtonen doen? (gastarbeiders, azc's)?
 - wat zullen de negatieve gevolgen zijn van de komst van nieuwkomers voor de mensen die ter plaatse geboren en getogen zijn? (etnische conflicten, klassenstrijd, cultuurstrijd)?
 - wat gebeurt er met de sociale netwerken?
 - ontstaat er een nieuwe samenhang?
4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor de *sociale cohesie*?
5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *sociale cohesie*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, burens, kennissen, consumenten, werkzamen, zorgers, burgers?
6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor de *sociale cohesie*?
7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?
8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *sociale cohesie*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?

Mobiliteit

3. Welke ontwikkelingen, kansen en bedreigingen spelen er vooral in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *mobilititeit*?
 - wat kunt u zeggen over de drukte van het autoverkeer op de secundaire wegen?
 - hoe ontwikkelt zich het openbaar vervoer?
 - hoe ontwikkelen zich alternatieven voor het openbaar vervoer? (beltaxi, burenavvoer, groepsvervoer)
 - hoe ontwikkelt zich het autoverkeer t.o.v. andere vervoersmogelijkheden?
 - wat kunt u zeggen over de veiligheid op de secundaire wegen?

4. Welke ontwikkelingen in het landelijk gebied behoeven op dit moment bijzondere aandacht?
 - algemeen
 - voor de *mobilititeit*?

5. Welke actoren zijn op dit moment belangrijk voor de leefbaarheid in het landelijk gebied?
 - algemeen
 - voor de *culturele mobiliteit*?
 - welke rol/taak voor overheden, zoals gemeente, waterschap, provincie, rijk, EU, enz.?
 - welke rol/taak voor belangenorganisaties, zoals land- en tuinbouworganisaties, natuurbescherming, ANWB, verenigingen voor plattelandsvrouwen enz.?
 - welke rol/taak voor andere non-profit organisaties, zoals kerkgenootschappen, woningcorporaties, wijkcomités sport- en hobbyclubs?
 - welke rol/taak voor ondernemingen, zoals afzonderlijke boeren, lokale samenwerkingsverbanden van boeren, groenbedrijven?
 - welke rol/taak voor individuen, als huisgenoten, burens, kennissen, consumenten, werkwzamen, zorgers, burgers?

6. Welke rol ziet u weggelegd voor het Ministerie LNV?
 - algemeen
 - voor de *mobilititeit*?

7. Welke rol/taak ziet u voor de organisatie waarvoor u werkt?

8. Met welke organisaties werkt u het meest samen in het kader van *mobilititeit*?
 - met welke organisaties zou u graag willen samenwerken, maar gebeurt dit (nog) niet?